

М. ТЕМИРОВА

ЭНЕ ТИЛИ

Жалпы орто билим берүүчү мектептердин
4-классы үчүн окуу китеби

Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү
министрлиги тарабынан сунушталган

Үчүнчү басылышы

ТАШКЕНТ — «О'ЗВЕКИСТОН» — 2020

Рецензенттер:

- Н. Алисултанова** — Андижан мамлекеттік университетинин кыргыз тили жана адабият багытынын улук окутуучусу;
- А. Тойчубаева** — Андижан областы Жохаабад районундагы 10-мектептин башталгыч класс мугалими.

Шарттуу белгилер:

— анықтамалар

— эсинарғе туткула!

— сөздүк

— макал-ылакаптар

— үйгө тапшырма

— сабак аяктады

Респубикалык максаттуу китеп фондунун
каражаттары эсебинен басылды.

ISBN 978-9943-28-342-8

© М. Темирова, 2015, 2017, 2020.

© «O'zbekiston», 2015, 2017, 2020

ЖАҢЫ ОКУУ ЖЫЛЫНАР КУТТУУ БОЛСУН, ЖАШ ЖЕТКИНЧЕКТЕР!

МЕКТЕБИМ, СЕНИ САГЫНЫП...

Жаркыраган жакшынакай мектебим,
Каникулдан, эс алуудан биз келдик.
Үч ай бою ойноп жүрүп баш калдык,
Агайлардын алтын сөзүн эңседик.
Окуучулар шашылышып мектепке,
Шаңдуу – шайдоот баратабыз ағылып.
Ар биринде кызыл-жашыл гүлдесте,
Эжейлерди куттуктоого камынып.
Бизди окуткан эжей менен агайлар,
Биз даярбыз мыкты билим алууга.
Сабактарды жалаң гана «бешке» окуп,
Күндө алга, айда алга барууга!

(С. Ишенов)

І ЧЕЙРЕК

ЛЕКСИКА

ЛЕКСИКА – СӨЗДӘРДҮН МААНИСИ ЖӘНҮНДӘГҮ ИЛИМ

Сөздөрдүн бардыгы биригип көлип, сөздүн курамын түзөт. Аны лексика дейбиз.

Ошентип, сөздөрдүн курамы, жалпы жыйындысы лексика деп аталат.

Ар бир сөздүн көрт башына тиешелүү болгон маани лексикалык маани болуп саналат. Мисалы, **аары** десек, гүлдүн ширесин чогултуп, аны балга айландыруучу чымын-чиркейдин бир түрүн түшүнөбүз. Ал эми **эмгекчил** деген сөз тынбай иштеген мээнеткеч адамды туюннат.

1-көнүгүү. Текстти окуп, мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

Кыргыз тили – кыргыз элинин улуттук тили. Кыргыз тили – байыркы тилдердин бири.

Дүйнөдө кайталанғыс ири чыгарма болгон «Манас» эпосу да кыргыз тилинде жараган. Эгер кыргыз тили жарды болсо, ушундай чоң байлық ошол тилде жаратылат беле?

Тил – ар бир улуттун негизги улуттук белгилеринин бири.

2-көнүгүү. Текстке тема койгула. Кара тамга менин басылган сөздөрдү көчүрүп жазып, маанисин түшүндүргүлө.

Күн бүт жер бетине жылуулук тартуулайт. Жашоону жандандырат. «Күн чыкканча уктаган – ырысқыдан куру калат» деген кеп бар.

Күн нуру наристе балдарга мээримин чып, мандайынан сылап, эркелетет экен. Анткени, алардын ички дүйнөсү **таза, чынчыл, ак жүрөк, боорукөр**. Андан кийин энелерге төгөт экен мээримин. **Эненин** мээриминдей мээрим жок. «Аталар – аскалуу тоо» дегендей, аска тоодой аталар Күн нурун тосуп алышат.

Тил байлыгы – асыл казына.

3-көнүгүү. Жаз, жай, күз, кыш, мезгил деген сөздөрдүн маанисин айтып бергиле. Аларга сүйлөм түзүп жазгыла.

СӨЗДӨРДҮН ТИКЕ ЖАНА ӨТМӨ МААНИСИ

Кыргыз тилинде бир маанилүү, көп маанилүү сөздөр бар. Мисалы: **Абдурасул ата** **Өзбекстан мамлекетинин** бириңчи «Достук» ордени менен сыйланған. Сүйлөмдө кара менен басылған сөздөрдүн бардыгы төндайыма тике мааниде айтылат.

Көп маанилүү сөздөр тике мааниде да, өтмө мааниде да колдонула берет. Сөздүн өтмө мааниси анын тике маанисинен келип чыгат. Мисалы: колу кылчылуу – **сөзгө кылчылуу**, жиптин түйүнү – **иштин түйүнү**, суу төгүү – **ыр төгүү** ж.б.

4-көнүгүү. Кара тамга менен басылған сөздөрдү тике жана өтмө мааниге бөлүп жазғыла.

Күн нуру жер бетин тегиз каптады. Жаңы эле келген мейман **нур** жүздүү экен. Бир **көчөнүн** кишилери бүт чогулду. Алмаз **жылуу** бөлмөдө китеп окуп олтурат. Ал досторун **жылуу** жүз менен жадырап тосуп алды. Бакыт кооз **чайнек** сатып келди. **Чайнек** тез эле кайнап чыкты. Көйнөктүн **кири** жууса кетет, көңүлдүн **кири** айтса кетет. (Макал)

5-көнүгүү. Төмөнкү сөз айкаштарынан сүйлөм түзгүлө.

күмүш кар – күмүш кашық, бала уктады – кол уктады, ак пахта – ак алтын, ак көңүл – ак жоолук.

6-көнүгүү. Ушул сөз айкаштарынын тике жана өтмө маанисин үлгүдөгүдөй бөлүп жазғыла.

Алтын шакек – алтын жер, торпоктун башы – тоонун башы, суу муздады – көңүлү муздады, бала уйкуда – айыл уйкуда, таш жол – таш жүрөк, жылуу үй – жылуу келбет.

Үлгү:

Тике мааниси	Өтмө мааниси
Алтын шакек	алтын жер

**Аталардан алтын сөз,
Айтылбаса дат басат.**

 дат – сууда же нымдуу жерде көпкө жатып калган металлдын же башка буюмдун бетинде пайда болуучу күрөң темгил так. (Макалда өтмө мааниде колдонулган).

 7-көнүгүү. Таттуу, ачuu, жырткыч, катuu, суук деген сөздөрдүн тике жана өтмө маанисine мисалдар жазғыла.

СИНОНИМДЕР

Айтылышы ар башка, бирок мааниси жагынан бирдей же бири-бирине өтө жакын болгон сөздөр синонимдер деп аталат.

Мисалы: Бүгүн классыбызда чогулуш болду. Эртең мектепте жыйналыш болот. Бул мисалдарда чогулуш, жыйналыш деген сөздөр мааниси жактан бирдей түшүнүктү билдириүү менен, сөз түркүмдөрү боюнча зат атооч болуп, сүйлөмдө ээлик милдетти аткарды.

8-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн синонимдерин кара тамга менен басылган сөздөрдүн арасынан таап жазғыла.

Жалгыз, бактылуу, байла, кылмыш, ук, өлчө, бүт, канча, жылдыздуу, жуп, аңчы, ур.

Күнөө, тыңча, түгөй, жеке, таалайлуу, баары, нече, сүйкүмдүү, мергенчи, таң, сулат, чене.

9-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөрдүн синонимдерин таап, дептериңге жазғыла.

Жолукту –..., орундаатты – ..., кайгырды – ..., кайтарды – ..., өстүрдү – ..., узатты – ..., айтты – ..., бурулду – ..., иштеди –

Сөз – элдин кенчи, чөп – жердин кенчи.

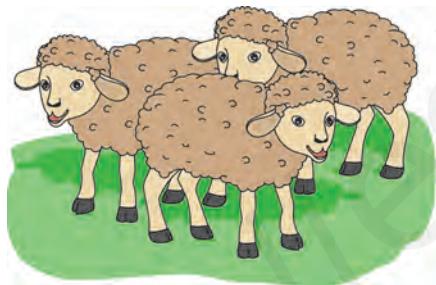
10-көнүгүү. Бактылуу, таалайлуу, ырыстуу, илгери, мурда, башта, ал, күч, дем, сүйөн, жөлөн, таян деген синонимдик катарлардын бирине сүйлөмдөр түзгүлө.

11-көнүгүү. Синонимдерди сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөсү катары колдонуп, сүйлөм түзгүлө.

Бак, өстүр, тарбияла, асыра; корутунду, тыянак, жыйынтык; билүү, үйрөнүү, өздөштүрүү.

12-көнүгүү. Сүрөттөргө карап, текст түзгүлө. Текстиңдердеги синонимдерди оозеки айткыла.

Тил – акыл таразасы.

13-көнүгүү. Төмөнкү синоним сөздөрдөн пайдаланып, өз алдыңарча сүйлөм түзүп жазгыла.

Кубат – ал, шаар – калаа, аш – тамак – оокат, акыл – эс, баа – нарк, бой – тулку – дене, бут – аяк.

Үлгү: Кубаттуу болуу үчүн тыныымсыз дene тарбия менен машыгуу керек.

АНТОНИМДЕР

Карама-каршы мааниде колдонулуп, бирдей сөз түркүмүнө таандык болгон сөздөр антоним деп аталат.

Мисалы, чоң-кичине, жакшы-жаман, келди – кетти, эрте-кеч.

14-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү жазып, карама-каршы маанидеги сөздөрдүн астын сыйзыла.

Замирбек китеptи көп жолу окуду. Мирбек болсо... окуду. Өмүрбектин бою – узун, Садыктын бою – Таалай келди, Нурлан Сamat бүгүн ак көйнөк кийди, Бектурсун болсо ... көйнөк кийиптири.

15-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө карама-каршы мааниде айтылган сөздөрдү таап, дептеринөргө жазыла.

Аз, чоң, келди, баш, улуу, ак, алыс, жакшы, жаш, илгери, жумшак, тартиптүү, коркок, кубаныч, тынчтык, ачык, суук, достук, чыкты, алды.

Үлгү: Аз – көп.

16-көнүгүү. Антонимдерди сөз түркүмдөрүнө ажыратып, ар бирин өзүнчө бөлүп көчүргүлө.

Макта – жаманда, дос – душман, чийки – бышкан, арық – семиз, кең – тар, күн – түн, алуу – берүү, бармак – келмек.

 ЧИЙКИ – бышырылбаган, кайнатылбаган, курулбаган, бышырылып толук даяр болбогон (азыктулук, тамак-аш жөнүндө), быша элек, али бышып жетиле элек (мөмө, жемиш, эгинге карата).

ЖАКШЫ СӨЗ – СУУ, ЖАМАН СӨЗ – УУ.

 17-көнүгүү. Төмөнкү макалдарды окуп, дептериңерге көчүргүлө. Антоним сөздөрдүн астын сыйзыла.

Жаман каап сүйлөйт, жакшы таап сүйлөйт. Бар болсо – чачпа, жок болсо – шашпа. Арық семирет, ач тоюнат. Ач бала ток бала менен ойнобойт, ток бала ач болом деп ойлобойт.

ОМОНИМДЕР

 Тыбыштык түзүлүшү жагынан окшош, бирок мааниси жагынан ар башка болгон сөздөр омонимдер деп аталат.

Мисалы: *Биз үйдө көп **кой** бағабыз. Китептерди столдун үстүнө **кой**. Күн жарыкта суу алып келе **кой**.*

Мында **кой** деген сөздүн айтылышы окшош болгону менен, ар башка мааниде колдонулду.

18-көнүгүү. Омоним сөздөрдү таап, алардын бири-биринен кандайча айырмаланаарын айтып бергиле.

1. Дептерине көчүргөндө кирдетпей, булгабай таза жаз. Өлкөбүзгө жаркыраган жаз келди.
2. Дыйкандар дасторконубузду жай бою коондарбызга толтурушту. Гүлмира, жуулган кийимдердин баарын эшиктеги зымга жай. Элзар өз машинасын жай айдаганга көнгөн.
3. Абдулла-бий айылында чоң бак бар. Айчүрөк, күчүгүндү жакшы бак.
4. Алыстагы бир тууган иниме кат жаздым. Бактыбек, сумкадагы айрылган кагаздарды кат.

19-көнүгүү. Омоним сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Жат – жат, ээ – ээ, жаш – жаш, ак – ак, сыр – сыр, жаздық – жаздық, кеч – кеч, жарық – жарық.

Үлгү: *Жакыныңа жат болбо, өз элиңе кас болбо. (Макал). Ошондогу окуя мага жат, күнү бүгүнкүдөй эсимде турат.*

 Алма бышканда даамдуу, сөз туурасында жагымдуу.

 20-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, омоним сөздөрдүн маанисин жана кайсы сөз түркүмдөрүнө кире турган-дагын айтып бергиле.

1. Бүгүн асман ачык, ай жарық, жылдыз да көп. 2. Кагылайын каралдым ай, Кыз да болсо медерим («Эр Табылды»). 3. Эртең мусулман элинин Айт майрамы. 4. Алина, кел, «Манас» эпосунан үзүндү айт. 5. Илгертен үй-бүлөдө төрөлгөн наристе кыз боло берсе, ырымдап, Бурул деген ат коюшкан. 6. Таш атканга, аш ат. (Макал)...

21-көнүгүү. Топторго бөлүнүп, **жаш**, **сүз** деген омоним сөздөргө берилген маанилери боюнча ар бирине сүйлөмдөр түзгүлө.

1.

22-көнүгүү. Табышмактардын жандырмагын тапкыла. Аларды омоним катары пайдаланып, сүйлөмдөр түзгүлө.

1. Минсең – канат,
Чапсаң – шамал.
Аны сыйлабаган,

- Кишилер – жаман. (А.)
2. Кичинекей баатыр, ааламга татыр. (К..)

Канча тил билсөң, ошончо дил билесиң.

 23-көнүгүү. Чекиттердин ордуна ылайыктуу келген омоним сөздөрдү коуп, көчүрүп жазгыла.

... тойгон жерине качат, адамзат туулган же-рине шашат. ... ким пейлиnen табат. ... аяктын сыры кетсе да, сыны кетпейт. ... бар сапаты жок. ... таттуу кылган – туз, алысты жакын кыл-ган кыз. ... келсе – ишке, кары келсе – ашка.

СӨЗДҮКТӨР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

 Бир тилдеги сөздөр чогултуулуп, алфавит тартибине келтирилип чыгарылган китеп сөздүк болот. Сөздүктөр ар түрдүү болот.

24-көнүгүү. Түшүндүрмө сөздүктөн пайдаланып, **бал, гүл, дарыя, мектеп, мекен** деген сөздөрдүн лексикалық жана грамматикалық маанисин жазгыла.

Үлгү: Бал. Лексикалық мааниси: ширелүү гүлдүү өсүмдүктөрдөн аарылар аркылуу иштелип чыгылган саргыч түстөгү илээшкен коюу таттуу зат, ширелүү, таттуу, даамдуу. Грамматикалық мааниси: зат атооч, уңгу түрүндө, атооч жөндөмөдө турат.

25-көнүгүү. Ырды окугула. Дептериңерге көчүрүп жазып, сөз байлығыңарды ашыргыла.

Байыркы мезгил – алмустак,
Бал татыган – балмұздак.
Өтүктүн такасы – өкчө,
Тоо этеги – бәксө.
Кымыз ачыткан идиш – сабаа,
Манжалардың арасы – салаа.
Шаардың бир аты – калаа,
Жалган доомат – жалаа.
Электиң алқагы – карскан,
Балканың чоңу – барскан.

(Ы. Кадыров)

26-көнүгүү. Орфографиялык сөздүктөн карап, эки түрдүү жазылган сөздөрдүн туура жазылганын дептериңерге көчүргүлө.

Билимпос-билимпоз, жаңылтмач-жаңылмач, жария-жарыя, адегенде-а дегенде, жашынбак-жашымбак, кыжалат-кыжаалат, дебдер-дептер, дарыкер-дарыгер, күрдөл-курдөөл, көпүрөө-көпүрө.

 күрдөөл – кандайдыр бир иштеги, маселе-деги ж.б. олуттуулук, маанилүүлүк, күч – кубаттуулук.

27-көнүгүү. Ырдагы **күрмө**, **келтече** сөздөрүн дагы эмне деп аташат? Мугалимдин жардамы менен аныктап, аларга сүйлөм түзгүлө.

Жер казганга кантсе да,
Женсиз күрмө ыңгайлуу.
Аны кемпир-кесектер,
КЕЛТЕЧЕ дейт турбайбы.

Куруучуга комбинезон,
А койчуга – тон чыгар...
Келтечени бу күндө,
Көп кийишет жолчулар.

(Токтосун Самудинов)

 күрмө – жеңи жок кыска сырт кийим; **келтече** – жеңи жок кыска күрмө, сырт кийим.

Тилдин тазалығы – дилдин тазалығы.

28-көнүгүү. Түшүндүрмө сөздүктөн үч макалды окуп, мазмунун айтып, сүйлөм түзгүлө.

29-көнүгүү. Төмөнкү кара менен басылган сөздөрдөн башка бир маанини бере алган сүйлөм түзгүлө.

Тыныбектин бир жак буту мертинип, аксал калды. Биз эски тамыбызды **бузуп**, жаңы там

салдык. **Ашық** атып ойноп, балдар менен кеч киргенин билбей калдык. Үрүсгүл окууну **башынан** жакшы окуйт эле.

мертинүү – дene мүчөсүнүн кокустап калуусу же чыгып кетүү.

30-көнүгүү. **Жан** деген сөздүн төмөнкүдөй маанилерине карата дептериңерге сүйлөм жазыла:

Эне тил – улуттун жүзү.

31-көнүгүү. **Баа,** **коо,** **короо** деген сөздөрдү түшүндүрмө сөздүктөн карап, маанилерин үйрөнгүлө. Аларга сүйлөмдөр түзгүлө.

коо – эки жагы бийик, ортосу чункур, ой жер, аң.

ГРАММАТИКА

СӨЗ ЖАНА СӨЗДҮН КУРАМЫ

Сөз – тыбыштардан түзүлөт. Ар бир сөз өзүнүн маанилери менен жашайт. Сөз биз тилди пайдаланганда айта турған оюбузду туюндурат. Маани болбосо, сөз болбойт. Мисалы: *жашыл-жашылча, пахта-пахтакер, китеп-китеңтер, дептер-дептерге.*

Бул сөздөрдүн маани берген бөлүгү: *жашыл, пахта, китеп, дептер.* Көрүнүп турғандай, сөздүн курамы уңгу жана мүчөдөн турат. Уңгу менен мүчө – сөздүн маанилүү бөлүктөрү.

32-көнүгүү. Ырды окугула. Уңгу сөздөрдү солго, мүчө менен айкашып турған сөздөрдү онго терип жазгыла.

Ушул суудай калыс бол,
Арамдықтан алыс бол!
Жапыс болбой бийик бол,
Эл-журутунца ийик бол!

Көрө-көрө көсөм бол,
Сүйлөй-сүйлөй чечен бол!
Ага-ага өзөн бол,
Айланайын, эсен бол!

Үлгү: Ушул суу | дай

 көсөм – 1. Кой-эчкимерди башкарып, баштап жүргөн эркеч, теке. 2. Көптү билген даа-

нышман, акылман, жол башчы; **өзөн** – чоңураак ағын суу, дарыя, суунун сайы.

33-көнүгүү. Текстти окугула. Кара менен басылган сөздөрдү унгу жана мүчөгө ажыратып, дептеринерге көчүрүп жазгыла.

Энелер – нарк-насилдүү, оор басырыктуу, **ай-көл** адамдар.

Дени сак улут эне аркылуу калыптанат. **Саламаттык**, **бейпилдик**, **токтоолук** энелер аркылуу келет. Ошон үчүн «эне таманы турган жер – бейиш» дешкен **акылман** бабалар. Эне мээримине, аруулугуна эч нерсе төң келе албайт. Эне **адамзаттын** башына түшкөн **кыйынчылыкты** жер сыйктуу кебелбей көтөрүп келет.

 айкөл – ак көңүл, адилет, кең пейил; **бейпилдик** – бейкуттук, тынчтык.

 Туулган жердин топурагы – алтын,
суусу – мүрөк.

 34-көнүгүү. Өзбекстан, дептерлер, балалуу, убадалуу, пахтакөр, жылкылуу, классташ деген сөздөрдү үлгүдөгүдөй унгу жана мүчөгө ажыратып жазгыла.

Сөздөр	Унгусу	Мүчесү
Өзбекстан	Өзбек	-стан
дептерлер	дептер	-лер
...

УҢГУ ЖАНА МҰЧӘ

 Сөздөрдүн маани берип турған негизги бөлүгү уңгу деп аталат. Мисалы: *от*, *уй*, *ата*, *энэ*, *айыл*, *токой*, *каймак*, *кыштак* ж.б.

Сөздүн уңгуга уланган бөлүгү мұчә деп аталат. Мисалы: -че, – кана, -лаш, -ды, -тай, -ке, -дан ж.б.

35-көнүгүү. Сөздөрдү окуп, бир эле уңгудан сөздүн ар түрдүү формалары жасалғанын айтып бергиле.

окуу	kyish	say
окуучу	kyishkы	сайма
окуучумун	kyishtoo	саймачы

36-көнүгүү. Топ-тобу менен берилген сөздөрдүн ар бирине өзүнчө сүйлөм түзгүлө.

Жаз, жазуу, жазуучу; бий, бийчи; оюн, оюнчук; уй, уйчу; ыр, ырчы, ырда.

37-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөргө **-дым**, **-ыш**, **-оо**, **-коол** мұчөлөрүн кошуп жазып, кандай сөз пайда болғонун айтып бергиле.

Айда, жаз, кышта, тос, бас, бол, бийле, ырда.

Мекенден ыйык нерсе жок.

38-көнүгүү. Үрдү окугула. Кара менен белгиленген сөздөрдү уңгу жана мұчөгө ажыратқыла.

- Мен күчтүүмүн! деп
Мурат,
- Мен күчтүүмүн! – деп
Турат.

Ортосунда экөөнүн
Пайда болуп эргиши,
Чыбык **аттар** ойдолоп,
Башталды эми эр эниси.

Мурат тартты **Туратты**,

Турат тартты **Муратты**.

Аттарынан кулашты,
Экөө бирдей сулашты.
Карап турган **бөбөктөр**:
– Ким жыкты? – деп
сурашты.

(Б. Асаналиев)

Үлгү: *Күч – түү – мүн, -...-,*

эргиши – уруш, чатак, талаш-тартыш;
эниси – эки балбан ат үстүнөн бири-бирин
оодарышып, күч сынашкан улуттук оюн, оодарыш.

39-көнүгүү. Көчүрүп жазгыла. Алардагы сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып көрсөткүлө. Кайсы сөздөргө мүчө уланган жок?

Билим – адамзаттын орток казынасы. (Ж. Баласагын). Элге көп пайдасы тийген адам – мыкты адам. (Алишер Наваий). Адам – курсактын кулу. (М. Кашкари).

Үлгү: адамзат -тын

40-көнүгүү. Сол жактагы чекиттердин ордуна уңгу сөздөрдөн, он жактагы чекиттердин ордуна мүчөлөрдөн үч сөз ойлоп таап, ал сөздү толук үлгүдөгүдөй жазгыла.

....

..

Үлгү: Бала га Балага

41-көнүгүү. Окугула. Тексттеги кара менен басылган сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыраттыла.

Баканын териси этине көп жа-бышпай, плащ сыйктуу жайдак. Экинчиден, **ныымды**, **сууну** си-нирип алат. Ошондуктан дайыма былжырак келет. Ушундан улам микроб ага жолбойт экен. Кээ бир элдер сүт ирибес үчүн ичине баканы коё беришет. Көрсө, былжырак касиети кычкылдантыч бактериялардан сактайт тура.

 жайдак – эч нерсеси жок, ээн, бош, ачык; **былжырак** – өсүмдүктүн жана айбандардын клеткалары бөлүп чыгаруучу иләэшме жылбышкак зат.

Чынчылдык – зор байлык.

 42-көнүгүү. Ырдагы кара менен басылган сөздөрдүн унгусуна бир, мүчөсүнө эки сыйык сыйзыла.

ЧЫЧКАН

Комбайнди көргөндө,
Чычкан минтип ойлоду:
«**Буудайдын** баарын жей бербей,
Бизге деле койбайбу?..»

(К.Жунушев)

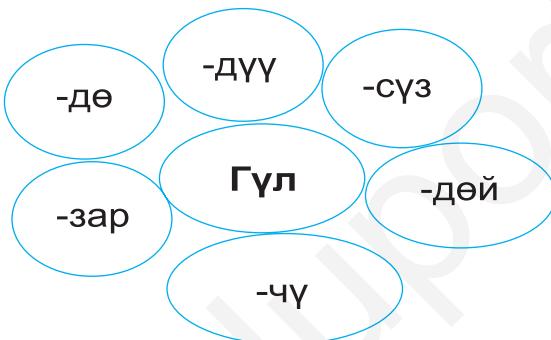
УҢГУЛАШ СӨЗДӘР

Уңгулары бирдей маанидеги сөздөр уңгулаш сөздөр деп аталат.

Мисалы: комуз-чу, комуз-дай, комуз-суз, комуз-га, комуз-дан, комуз-ду ж.б. Бул сөздөр уңгулаш сөздөр, анын уңгусу – комуз.

43-көнүгүү. Берилген мүчөлөрдүн жардамы менен уңгулаш сөздөр жасагыла.

Үлгү:

Уңгулары бирдей маанидеги сөздөрдүң кандай сөздөр дейбиз? Туура, алар уңгулаш сөздөр.

44-көнүгүү. Табышмактын жандырмагын тапкыла. Көчүрүп жазып, уңгулаш сөздөрдүн астын сыйзыла.

Ичи ичинде,
Ичегиси сыртында. (К....)

45-көнүгүү. Текстке тема коюп, көчүрүп жазгыла. Уңгулаш сөздөрдүн астын сыйзыла.

Ар бир адам үчүн Мекен – кымбат. Биздин Мекенибиз – Өзбекстан. Мекендештерибиз өлкөбүздүн чар тарабы гүлдөп жатканынан сый-

мыктынышат. Анткени, Мекенибиздин жер-жерлеринде зор куруучулук иштери болуп жатат. Биз мекендеген аймактын суусу тунук, абасы таза, жаратылышы кооз. Бул жерде түрдүү улуттагы элдер бири-бири менен ынтымакта жана тынчтыкта жашайт.

Мекеним – алтын турагым.

46-көнүгүү. Уңгулаш сөздөрдү таап, өзүнчө катарга жазгыла. Эмне үчүн калганы уңгулаш сөздөр эмес?

Иш, кыш, айыл, ишкер, жумуш, окуу, ишсиз, пахта, кыштоо, жумушка, кыштак, пахтазар, ишмер, кышта, жумушчу, пахтакер, отун, жумуштун, эсеп, көнүгүү, дүкөн.

АТКАРГАН МИЛДЕТИНЕ КАРАЙ УҢГУНУН ТҮРЛӨРҮ

Уңгу сөздөр сөз түркүмдөрүнө карай бөлүнүшөт. Мисалы, **мектеп, китеп, көл, суу** деген уңгу сөздөр зат атооч, **кызыл, ак, жакши, жаман** деген уңгу сөздөр сын атооч, **бир, эки, уч, төрт** деген уңгу сөздөр сан атооч, **мен, сен, ал, сиз** деген уңгу сөздөр ат атооч, **бар, кел, кет, ал, тур** деген уңгу сөздөр этиш, **бүгүн, эртең, азыр, быйыл** деген уңгу сөздөр тактооч милдетин аткарып турат.

47-көнүгүү. Ырды окугула. Уңгусу зат атоочтон турған сөздөрдү таап, дептериңерге жазыла.

Оюнчук саткан дүкөндөн,
Каалаганың табасың.
Кымбатына карабай,

Жакса сатып аласың...
Текчедеги куурчактан
Күчүк келип сурады:
— Канча сомдук баласың?

(Т. Самудинов)

48-көнүгүү. Текстти окуп, аны дептериңерге көчүргүлө, уңгусу сан атоочтон турған сөздөрдүн астын сыйзыла.

Жыландардын эки жарым миндей түрү бар. Алардын төрт жүздөйү гана адамга залал келтириет. Жылан адамга өзү биринчи катылбайт. Чочуп кеткенде же коргонуу үчүн гана чагышы мүмкүн. Экинчиден, ал адамды сая куубайт. Ылдамдыгы да saatына сегиз чакырымча. Демек, чуркаган адамга эзели жете албайт.

Ырыс алды – ынтымак.

 49-көнүгүү. Зат атоочтук, сын атоочтук, сан атоочтук уңгу сөздөрдөн үчтөн жазыла.

СӨЗ ЖАСООЧУ (КУРАНДЫ) МҮЧӨЛӨР

Кээ бир мүчөлөр сөздүн маанисин өзгөртүп, жаңы сөз пайда кылат.

Мисалы, **китеп** деген сөзгө – **кан** мүчөсүн уласак, **китепкан** деген жаңы маанидеги сөз пайда болду.

Сөздүн маанисин өзгөртүп, башка мааниге өткөрүп жиберген мүчөлөрдү сөз жасоочу мүчөлөр дейбиз.

Сөз жасоочу мүчөлөр

-кана, -чы, -стан, -кеч, -мер,
-ма, -ым, -гак, -ыш, -гач, -поз

50-көнүгүү. Сөздөрдү окугула. Алардын түзүлүшүн төмөнкү чиймеден байкагыла.

Тарбия

Ыр

Баш

-чы

😊 Ар бир сөз өзүнчө эмне жөнүндө түшүнүк берди? Аларга сөз жасоочу **-чы** мүчөсү уланганда алардын мааниси эмне болду? Кимдер жөнүндө түшүнүк берди? Байкагыла, сөз жасоочу мүчө унгуга уланганда сөздүн мааниси да, формасы да өзгөрөт.

51-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү окуп, аларга **-поз**, **чы**, **-кана**, **-мер**, **-стан**, **-кеч** деген мүчөлөрдү улап жазғыла.

Өнөр, уй, китеп, иш, өзбек, кыял.

 Жогоруда сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу зат атоочтон жаңы маанидеги зат атооч сөздөр жасалды. Эсиңерге туткула, демек, **-поз**, **чы**, **-кана**, **-мер**, **-стан**, **-кеч** деген мүчөлөр зат атоочтон зат атоочту жасоочу мүчөлөр болуп саналат.

52-көнүгүү. Бир нече зат атооч сөздөрдү таап, алардан жаңы зат атооч сөздөрдү түзүп жазғыла.

Үлгү: Кат – катчы, өтүк –..., иш – ..., ...,

53-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө ылайык келген **-ма**, **-ым**, **-так**, **-ыш**, **-тыч**, **-ынды** сөз жасоочу мүчөлөрүн улап, көчүрүп жазғыла.

Сай, ил, бас, шыпыр, күрө, таң.

 Жазганыңарды окугула. Китептеги сөздөрдөн кан-дай айырма бар? Кайсы сөз түркүмүндөгү сөздөрдү түздүнөр? Ооба, сөз жасоочу **-ма**, **-ым**, **-так**, **-ыш**, **-тыч**, **-ынды** мүчөлөрү аркылуу этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөрдү жасадыңар. Эстеп калгыла, бул мүчөлөр этиштөн зат атооч жасоочу мүчөлөр болуп саналат.

Жакшы тилек – жарым ырыс.

 54-көнүгүү. Сөз жасоочу мүчөлөр катышкан 8 сөз таап жазғыла.

СӨЗ ӨЗГӨРТҮҮЧҮ (УЛАНДЫ) МҮЧӨЛӨР

Кээ бир мүчөлөр уңгуга уланганда сөздүн маанисин өзгөртпөстөн формасын гана өзгөртөт. Мисалы: **бала** сөзүнө -га, -нын, -да мүчөлөрүн улап жазсак, **балага**, **баланын**, **балада** болуп, **бала** деген сөзгө уланган мүчөлөр уңгунун маанисин башка мааниге өткөрө алган жок, формасын гана өзгөрттү.

Сөздүн маанисин өзгөртпөстөн, анын формасын гана өзгөрткөн мүчөлөрдү сөз өзгөртүүчү мүчөлөр дейбиз.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр

-лар, -ны, -га, -да, -дан, -нын
-ым, -ың, -ыбыз, -ыңар

55-көнүгүү. Текстти окугула. Кара тамга менен басылган сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып жазгыла. Мүчөлөр сөздүн маанисин өзгөрттүбү? Алар кандай мүчөлөр деп аталат?

Өзбекстандын Андижан облусу Фергана өрөөнүн чыгышында жайгашкан. Анын чөлкөмүндөгү башкы дарыясы – Кара-Дарыя. Андижанда нефть жана газ казып алынат. Дыйканчылык өнүккөн журт саналат. Айдоо аянынын көпчүлүгүнө пахта эгилет.

Сөздүн маанисин өзгөртпөстөн, анын формасын гана өзгөрткөн мүчөлөрдү сөз өзгөртүүчү мүчөлөр дейбиз.

56-көнүгүү. Жадыбалдан пайдаланып, берилген сөздөрдү унгуга, сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөргө көрсөтүлгөндөй кылышп ажыраткыла.

Сөз	Унгу	Мүчөлөр	
		Сөз жасоочу мүчөлөр	Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр
достук	дос	-тук	-
мектепке	мектеп	-	ке
окуучу			
شاардан			
сайма			
мугалимдер			
оюнчук			
баскыч			
китетти			

Жакшы уул – асмандағы жылдыз,
Жакшы кыз – жакадагы кундуз.

57-көнүгүү. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр катышкан 15 сөз жазгыла.

СҮЙЛӨМДҮН ИЧИНДЕГИ СӨЗДӨРДҮ БАЙЛАНЫШТЫРУУДА МҮЧӨЛӨРДҮН РОЛУ

58-көнүгүү. Окугула. Эмнелерди байкадыңар? Бул сүйлөм боло алабы? Сүйлөм болуш үчүн ар бир сөз маанисине ылайык бири-бири менен эмнелер аркылуу байланышат?

Адам... эмгек... улуу тирег... жок.

Туура, сүйлөмдөгү сөздөрдү бири-бири менен байланыштырып турган сөз өзгөртүүчү мүчөлөр бар. Жогорку сөздөргө **-дын, -тен, -и** деген мүчөлөрдү улап, дептериңерге жазгыла. **Адамдын эмгектен улуу тиреги жок.**

59-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү суроолорго карата көп чекиттердин ордуна **пахта** деген сөзгө тиешелүү мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. Ал кайсы мүчөлөр?

Биздин айыллыбыздагы талааларда (эмне?) ... өстүрүлөт. (Эмненин?) ... түшүмү жыл сайын мол болууда. Күндө жеңем (эмнеге?) ... барат. Жеңем (эмнени?) ... баарынан көп терип, алдыңкы теримчи болуптур. (Эмнеде?) ... алдыңкы теримчилерге кошумча белектер да беришет.

👉😊 Сүйлөмдүн ичиндеги сөздөрдү байланыштырууда мүчөлөрдүн ролу чоң. Мүчө өз ордунда уланбаса, сүйлөм түшүнүксүз болуп калат.

Булбул гүлзарын сүйөт, адам Мекенин сүйөт.

60-көнүгүү. Төмөндөгү ырдын үзүндүсүн окугула. Дептеринөргө ырдагы жөндөмө мүчөлөрү уланган сөздөрдү жазғыла.

СҮТТӨН ЭМНЕ ЖАСАЛАТ?

«Уйдуң сүтү – тилинде»

Деген сөз бар илимде.

Сүттөн элим ар түркүн,

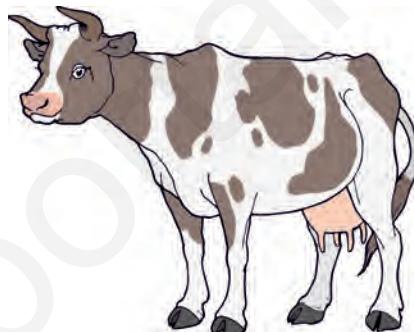
Азық алат бул күндө.

Сүттү бир деп оболу,

Майды эки деп коёлу.

Сүзмө, каймак, камкаймак –

Кошулса беш болобу?

(Эсенгул Ибраев)

61-көнүгүү. Текстти окугула. Кара тамга менен ба-сылган зат атооч сөздөрдү унгу, мүчөгө ажыраткыла.

Кичинекей бала **дасторконго** эми отураар замат эле: «Бул **шорпонун** тузу көп болуп ка-лыптыр. Мен муну жебейм», – деп **кашыкты** ыргытып жиберет. Апасы: – Мейли... Кечки-ге сага башка шорпо бышырып берем, – деп **дасторконду** жыйнап коёт. Апасы көп өтпөй, **бакчага** чыгып, **картошкаларды** казып, жыйнай баштайт. Кичинекей бала күн батканга чейин **апасына** тердеп-тепчиp жардам берет. **Үйүнө** киргенде апасы **дасторконду** даярdap, шорпо

куюп берет. Кичине бала **табагынан** бир кашык ууртап көрүп:

— Ии.. бул шорпо чынында эле абдан даамдуду болуптур.

Ачка болгон бала бир чыны **шорпону** бүт ичиp бүтүрөт. Апасы жылмайып:

— Айланайын, балам, бул шорпо күндүз сен жактыrbай койгон шорпо болчу. Бирок азыр сага абдан жакты, себеби керээли-кечке кайраттанып иштединц. Иштеп жеген тамак даамдуду болот, — деди.

62-көнүгүү. Ырды окугула. Кара тамга менен басылган сөздөрдү унгу жана мүчөгө ажыратып, кайсы жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү экенин аныктагыла.

Ачка мышык мыёолоп **үйгө** кирди,
Андып келип, илинген **майды** көрдү.
Ууртунан шилекейин чубуртуп:

— Эми мына тойгуча жеймин! — деди.

Жетүү үчүн асылып, көп тырышты,
Жете албады, чарчады, **үйдөн** чыкты.

— Сасып кеткен май экен ким жесин! — деп,
Шашканынан калп эле сүйлөп чыкты.

(Ж. Бекенбаев)

Мышык майга жетпей, сасык дептир.

63-көнүгүү. -лар, -ны, -га, -да, -дан, -нын, -ым, -ын, -ыбыз, -ыңар мүчөлөрүн катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Сөздөрдүн маанилери ар түрдүү болот. Мисалы: **Кыз, жакшы, сегиз, силер, былтыр, окуду.** Аталган сөздөргө ар кандай суроолор коюлат: **ким? канда? канча? кимдер? качан? эмне кылды?** Бул сөздөрдүн бири заттын атын билдирсе, бири заттын белгисин же санды, же кыймыл-аракетти билдирет. Сөздөр ушундай маанилерине карай топторго бөлүнөт.

Сөздөрдүн маанилерине карай топторго бөлүнүшү сөз түркүмдөрү деп аталат.

64-көнүгүү. Сөз түркүмдөрүнүн аттарын эсинарға салгылачы. Алардын ар бирине өз маанисine туура келген бирден сөздү дептериңерге жазгыла.

Зат атооч , ..., ..., ..., ..., ...,

65-көнүгүү. Төмөнкүлөрдү окугула. Ар бир сөздөргө тиешелүү сөз түркүмдөрүн туура келтирип, ондогон абалда дептериңерге көчүрүп жазгыла.

1. Барды, жылмайды, оку, келе жатат
2. Жакшы, жаман, кара, ак, бийик
3. Апа, үй, мектеп, уй, кой, тегирмен
4. Силер, алар, сен, мен, биз, ал
5. Беш, төрт, үч, жүз, он
6. Азыр, бүгүн, былтыр, эртең менен

ат атооч.
сан атооч.
сын атооч.
ат атооч.
тактооч.
этиш.

66-көнүгүү. Ар бир топтогу сөздөргө суроо коюп, кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экенин аныктагыла.

1. Мен, сен, биз, сипер. 2. Шаар, жол, базар, булак. 3. Он бөш, отуз, кырк, элүү. 4. Сүйлөдү, жөнөдү, иштеп жатат. 5. Сары, боз, жашыл, семиз. 6. Бүрсүгүнү, эртең, азыр, бүгүн.

Кирсиз жүрсөң, ооруусуз болорсун.

67-көнүгүү. Жадыбалды жаттагыла. Сиперге тааныш эмес сөз түркүмү кайсы?

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Зат атооч	Сын атооч	Сан атооч	Ат атооч	Этиш	Тактооч
Заттын атын билдирет	Заттын белги-син билди-рет	Заттын эсебин, санын билдирет	Зат атоочтор-дун орду-на колдо-нулат	Заттын кыймыл-аракеттин мезгилин, ордун, түрдүү кырдаалын көрсөттөт.	Кыймыл-аракеттин мезгилин, ордун, түрдүү кырдаалын көрсөттөт.
Ким? Эмне? Кимиси? Эмнеси?	Кан - дай?	Канча? Нече? Канчан-чы? Нечең-чи?	Ким? Эмне? Кимдер? Эмнелер?	Эмне кылды? Эмне кылат? Эмне кылып жатат?	Качан? Каерде? Кайсы убакта? Кайда? Каерде?

Талаа, торгой, окуучу	Ак, кызыл, көк, жашыл	Жүз, беш, тогуз, биринчи	Сен, мен, сиз, ал ж.б.	Жазат, ойнойт, кулуп жатат	Азыр, бүгүн, эртең, бый- ыл
-----------------------------	--------------------------------	-----------------------------------	------------------------------	-------------------------------------	-----------------------------------

ЗАТ АТООЧ

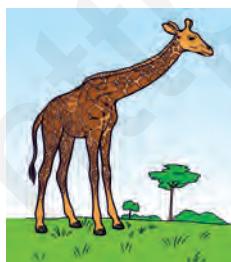
Заттын, нерсенин атын билдирген сөздөр зат атооч деп аталат. Зат атооч ким? Эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолорго жооп берет. Ким? – Мугалим. Эмне? – Булак. Эмне? – Жылкы. Ким? деген суроо адамдарга гана берилет.

68-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдөн ким? эмне? деген суроолорго жооп берген сөздөрдү терип жазгыла. Булар кайсы сөз түркүмүнө кирет?

Топурак, алтын, жүгөрү, он бир, ук, аары, алма, банан, кенен, ата, апа, жашыл, көк.

69-көнүгүү. Ырды окугула. Көчүрүп, зат атооч сөздөрдүн астын сыйзыла.

МОЙНУМ УЗУН БОЛГОНДО

Кенгуру, чил, уларды,
Карышкыр, аюу, куланды.
Зооциркten көрүп Эсенбай,
Аябай жыргап кубанды.
А жирафты көргөндө,
Токтоп калды ойлоно:

«Эсепти дайым көчүрүп,
«Эки» албайт элем,
Эх, мындай
Узун мойнум болгондо...»

(К. Жунушев)

 улар – тоодо жашай турган ири илбээсин күш; **кулан** – жапайы жылкы.

70-көнүгүү. Табышмактын жандырмагын таап, анда колдонулган сөздөрдүн ичинен зат атоочторду көрсөткүлө.

Тарбандап **бадал**, **куурай**, чөп башына,
Желелеп карши-терши торун жаят.
Урунган чымын, чиркей, кумурсканы,
Чыгарбай тыбыратып чырмап салат.
Кана, балдар, мунун атын ким табат? (Ж.....)

 бадал – жапыз, ичке жана көбүнчө топтолуп түп-түп болуп өсүүчү майда жыгач өсүмдүк; **куурай** – куураганда сөңгөгү катуу болуп калуучу жана көбүнчө отун катарында колдонулуучу өсүмдүк.

 Таза аба жуткуң келсе, эрте тур,
Таза өмүр сүргүң келсе, эмгек кыл.

 71-көнүгүү. Көп чекиттердин ордуна заттардын атын билдириген сөздөрдү таап, дептеринерге жазгыла.

1. Адамдар: ..., ..., ...,
2. Жаныбарлар: ..., ..., ...,
3. Окуу куралдары: ..., ..., ...,

4. Үй-орозгер буюмдары: ..., ..., ...,
5. Эмгек куралдары: ..., ..., ...,

ЭНЧИЛҮҮ ЖАНА ЖАЛПЫ ЗАТ АТООЧТОР

Заттардын жалпы аттарын билдирген сөздөр жалпы зат атоочтор деп аталат. Мисалы, төмөнкү тексттеги *акын*, *композитор*, *кыргыз*, *музыка*, *куу*, *ыр*, *маданият*, *кенч*, *комузчу*, *шакирт*, *өзбек*, эл өңдүү зат атоочтор жалпы зат атоочторго кирет.

Адамга, жер-сууга, тоого, шаарга, айылга, көчөгө жана башка заттарга энчиленип коюлган аттары энчилүү зат атоочтор деп аталат. Мисалы, төмөнкү тексттеги *Токтогул*, «*Кербез*», «*Жаш кыял*», «*Тогуз кайрык*», «*Мин кыял*», *Атай* деген зат атоочтор энчилүү зат атоочторго кирет.

Байкап турганыңардай, энчилүү зат атоочтор жалпы зат атоочтордон айырмаланып, ар дайым баш тамга менен жазылат. Ошондой эле китептин, журналдын, газетанын, кинофильмдердин, ыр жана обондордун ж.б аттары тырмакчага алышып, баш тамга менен жазылат.

72-көнүгүү. Текст менен таанышып, энчилүү зат атоочторду тапкыла.

УЛУУ КОМУЗЧУ

Токтогул улуу акын гана болбостон, улуу композитор да болгон. Токтогул кыргыз музыкасын байытты. Жүздөгөн жаңы күүлөрдү чыгарган. Токтогул ар бир ырдаган ырына жаңы күү чыгарган. Токтогулдуң «Кербез», «Жаш кыял», «Тогуз кайрык», «Миң кыял» сыйактуу күүлөрү маданиятыбыздын кенчине кошулду.

Кыргыздын Атай сыйактуу комузчулары Токтогулдуң анык шакирти болуп эсептелет. Токтогул өзбек элиниң ырларын бир укканда үйрөнүп алып, так өзүндөй аткарған.

73-көнүгүү. Жадыбалдагы жалпы зат атоочтор менен таанышып, алардын тушуна энчиленген аттарын жазып, жадыбалды толтургуга.

Жалпы зат атоочтор	Энчилүү зат атоочтор
шаар	Ташкент шаары
айыл	
көчө	
дарыя	

74-көнүгүү. Үзүндүнү окугула. Дептериңерге тексттеги жалпы зат атоочторду бир катарга, энчилүү зат атоочторду әкинчи катарга бөлүп жазғыла.

МАНАСТЫН УУЛУ СЕМЕТЕЙ

Каныкей Букара шаарында атасынын колунда жалғыз уулу Семетей чоңойгончо турат. Се-

метейди Каныкейдин агасы Үсмайыл асырап багат.

Бирок, бала чоңойгончо Манастын уулу экендиги айтылбайт. Семетей өзү да атам Үсмайыл деп эле жүрө берет.

Сары таз деген киши атайы Семетейдин намысын козгоо үчүн жолунан тосуп, тайтайып тура калып:

— Э-э, жетим, сен бу жерде эмне Каракандын өз баласы окшоп жыргап-куунап жүрөсүң? Сенин атаң — Манас, жериң — Талас. Бирөөнүн эли эл болбайт. Эрте жолду тап! — дейт.

Үлгү:
Каныкей
Букара шаары

ата, кол, уул

Ат тойгон жерине качат, азамат тууган жерине шашат.

 75-көнүгүү. Текстти окуп, энчилүү зат атоочторду дептериңерге терип жазгыла.

Чыңгыз Айтматов дүйнө жүзүнө белгилүү жазуучу, чыгармалары 170 тен ашык тилге кеторулган. «Ак кеме», «Саманчынын жолу», «Жамийла», «Гүлсарат», «Кылым карытар бир күн», «Кассандра тамгасы» ж.б. чыгармалары дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө сүйүп окулат.

Чыгармаларын окубаганың менен алардын кинолорун көргөн болушун керек. Балдар үчүн эң кызық фильмі «Ак кеме» деп билебиз.

Кандай кызық чыгарма, эч кимдин эсинен чыкпайт. Андагы «Бугу эненин» жомогу!

ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖЕКЕЛИК ЖАНА КӨПТҮК САНДАРДА КОЛДОНУЛУШУ

Зат атооч сөздөр жекелик жана көптүк мааниде айтылат. Жеке мааниде зат атооч сөздөр бир гана затты билдирет. Бирден ашык заттар көптүк маанидеги зат атоочтор болуп эсептелет. Алар жеке маанидеги сөздөргө – **лар** мүчөсү улануу аркылуу түзүлөт. **-лар мүчөсү:** -лор, -лер, -лөр, -дар, -дер, -дор, -дөр, -тар, -тер, -төр, -тор болуп өзгөрөт.

76-көнүгүү. Сүрөттөрдү байкагыла. Аларды белгилеген зат атоочторду окугула. Чекиттердин ордуна кандай мүчөлөр коюлат? Эмне үчүн?

Китең

Китең...

Алма

Алма...

77-көнүгүү. Төмөнкү зат атоочторду окугула. Сөздөрдү көптүк маанидеги зат атоочторго айландырып жазғыла.

Жүзүм, пахта, талаа, короз, тоок, жөжө, калем, дептер, алча, коон, дарбыз.

78-көнүгүү. Төмөнкү зат атооч сөздөрдү үлгүдө көрсөтүлгөндөй тартипте дептериңерге көчүрүп жазғыла.

Балық, балыктар, алма, алмалар, китеп, китептер, кой, койлор, көйнөк, көйнөктөр.

Үлгү: *Балық | балыктар*

 Демек, зат атооч сөздөр жекелик жана көптүк мааниде айтылат. Жеке мааниде зат атооч сөздөр бир гана затты билдириет. Бирден ашык заттар көптүк маанидеги зат атоочтор болуп эсептелет. Алар жеке маанидеги сөздөргө **-лар** мүчөсү улануу аркылуу түзүлөт.

 Досторуңа таттуу бол, кастаныңа катуу бол.

 79-көнүгүү. Төмөнкү мүчөлөргө ылайык келген сөздөрдү кооп жазғыла.

...лар, ...лер, ...лөр, ...лор, ...тар ...тер, ...төр,
...тор, ...дар, ...дер, ...дор,

ЗАТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Зат атоочтун сүйлөмдө башка сөздөр менен **-нын, -га, -ны, -да, -дан** мүчөлөрү аркылуу байланышып, өзгөрүшү жөндөмө боюнча өзгөрүү, ал эми ошол өзгөрүүнү ишке ашырган жогорку мүчөлөр жөндөмө мүчөлөрү деп аталат. Кыргыз тилинде 6 жөндөмө бар: атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш.

Алар төмөнкү жадыбалда берилген. Ким? Эмне? кимдин? эмненин? кимге? эмнеге?

 кимди? эмнени? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден? деген суроолор кайсы жөндөмөлөргө коюларын байкагыла.

Жөндөмөлөр	Суроолор	Мүчөлөр
Атооч (А.)	Ким? эмнэ?	-
Илик (И.)	Кимдин? эмненин?	-нын
Барыш (Б.)	Кимге? эмнеге?	-га
Табыш (Т.)	Кимди? эмнени?	-ны
Жатыш (Ж.)	Кимде? эмнеде?	-да
Чыгыш (Ч.)	Кимден? эмнеден?	-дан

80-көнүгүү. Ата, үй деген сөздөрдү оозеки жөндөгүлө.

81-көнүгүү. Эне, **Өзбекстан** деген зат атоочторду жазуу түрүндө жөндөп, алардын мүчөлөрүн салыштыргыла.

82-көнүгүү. Тексттеги кара тамга менен басылган сөздөрдөгү жөндөмө мүчөлөрүнүн башкы тыбышынын өзгөрүш себептерин айтып бергиле.

Өзбекстанда улуттар аралык **ынтымакка**, **достукка** жана **кызматташтыкка** өтө чоң маани берилет. **Биздин** өлкө – көп улуттуу. **Мекенибизде** бир жүз **отуздан** ашык **улуттун** өкулдөрү жашайт. Алар менен **ынтымакта**, **достукта** жашайбыз.

Билимдин кени китепте.

83-көнүгүү. Китеп деген сөздү пайдаланып, текст түзгүлө. Бул сөз ар кандай жөндөмөдө болсун.

II ЧЕЙРЕК

АЯГЫ ҮНДҮҮ, ЖУМШАК ЖАНА КАТКАЛАҢ ҮНСҮЗДӨР МЕНЕН БҮТКӨН ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Зат атоочтордун аягы үндүү тыбыш менен бүтсө, ага жалгануучу жөндөмө мүчөлөр жумшак үнсүздөрдөн башталат. Мисалы:

Атооч	эмне?	пахта	талаа
Илик	эмненин?	пахтанын	талаанын
Барыш	эмнеге?	пахтага	талаага
Табыш	эмнени?	пахтаны	талааны
Жатыш	эмнеде?	пахтада	талаада
Чыгыш	эмнеден?	пахтадан	талаадан

Зат атоочтордун аягы жумшак үнсүздөр менен бүтсө, ага жалгануучу жөндөмө мүчөлөр да жумшак үнсүздөрдөн башталат. Мисалы:

Атооч	эмне?	акыл	билим
Илик	эмненин?	акылдын	билимдин
Барыш	эмнеге?	акылга	билимге
Табыш	эмнени?	акылды	билимди
Жатыш	эмнеде?	акылда	билимде
Чыгыш	эмнеден?	акылдан	билимден

Зат атоочтордун аягы каткалаң үнсүздөр менен бұтсө, ага жалғануучу жөндөмө мүчөлөр каткалаң үнсүздөрдөн башталат.
Мисалы:

Атооч	эмне?	эмгек	китең
Илик	эмненин?	эмгектин	китеңтин
Барыш	эмнеге?	эмгекке	китеңке
Табыш	эмнени?	эмгекти	китеңти
Жатыш	эмнеде?	эмгекте	китеңте
Чыгыш	эмнеден?	эмгектен	китеңтен

84-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жөндөгүлө. Жөндөмө мүчөлөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө көңүл бургула.

1. Баа, окуучу.
2. Тай, бал.
3. Дос, жибек.

85-көнүгүү. Ырды окугула. Андагы жөндөмө мүчөлөрү уланган сөздөрдүн астын сызгыла.

Адамзатты кор кылбас,
Акыл болот турбайбы.
Жардамдашкан кыйында,
Жакын болот турбайбы.
Сөздү кыштай кынаган,
Акын болот турбайбы. (Жәңижок)

Күч кетет, билим кетпейт.

86-көнүгүү. Аягы үндүү, жумшак жана каткалаң үнсүздөрдөн турган сөздөрдү таап, жазуу түрүндө жөндөгүлө.

АЯГЫ Б, В, Г, Д ТЫБЫШТАРЫ МЕНЕН БУТКӨН ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Аягы **б**, **в**, **г**, **д** тыбыштары менен бүткөн зат атоочтор жөндөлгөндө, **б** тыбыши **п**, **в** тыбыши **ф**, **д** тыбыши **т**, ал эми **г** тыбыши **к** болуп угулат. Бул тыбыштар менен аяктаган зат атоочтор жөндөлгөндө, угулушуна карабай, **б**, **в**, **г**, **д** тамгалары жазылышындей сакталып, аларга уланган мүчөлөр жумшак үнсүздөрдөн башталат. Мисалы:

Атооч эмне?	Айтматов	доклад
Илик эмненин?	Айтматовдун	докладдын
Барыш эмнеге?	Айтматовго	докладга
Табыш эмнени?	Айтматовду	докладды
Жатыш эмнеде?	Айтматовдо	докладда
Чыгыш эмнеден?	Айтматовдон	докладдан

87-көнүгүү. **Геолог** жана **Караев** деген зат атоочторду жазуу түрүндө жөндөгүлө.

88-көнүгүү. Окугула. Текстке тема коюп, айрым сөздөрдөгү катаны таап, ондоп жазгыла.

Асакеде автомобиль иштеп чыгаруучу завот курулду. Завотту куруу жана иштеп чыгарууну жолго коюуда журтбашчыбыз демилгечи болду. Завotto эң алгач «Дамас» моделиндеги биринчи өзбек автомобили иштеп чыгарылган. Менин

атам завотто иштейт. Завоттон «Тико», «Нексия» , «Матис», «Ласетти» , «Шевролет-спарк», «Эпика», «Каптива», «Токума», «Нексия-2» өндүү 9 түрлүү өзбек автомобилдерин даярдоо жолго коюлган.

Жакында завотто чогулуш болду. Менин атам чогулушта доклат окуду. Абдуллаеф агай ордунан туруп, атама ыракмат айтты.

БИЛИМДҮҮНҮН ТҮНҮ – КҮН, БИЛИМСИЗДИН КҮНҮ – ТҮН.

89-көнүгүү. Төмөнкү зат атооч сөздөрдү окугула. Айтылыши менен жазылып калган зат атоочторду туура жазып, жөндөгүлө.

Коллектив, Ханабат, аэроклуп, актиф.

ОРУС ТИЛИ АРКЫЛУУ КИРГЕН КЭЭ БИР СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Орус тили аркылуу кирген жана аягы -ск, -кт, -фть, -нг, -нд, -нк менен бүткөн сөздөр жөндөлгөндө уңгу менен мүчөнүн ортосуна бир үндүү кошулууп жөндөлөт. Мисалы:

Атооч

Илик

Барыш

Минск

Минск-и-нин

Минск-и-ге

фонд

фонд-у-нун

фонд-у-га

Табыш	Минск-и-ни	фонд-у-ну
Жатыш	Минск-и-де	фонд-у-да
Чыгыш	Минск-и-ден	фонд-у-дан

Орус тили аркылуу кирген аягы ичкертуү (ъ) белгиси менен бүткөн сөздөр жөндөлгөндө ичкертуү (ъ) белгиси түшүп калат. Ичкертуү (ъ) белгиси сөздүн ортосуна келген учурда ал белги сакталып, жөндөлө берет. Мисалы:

Атооч	медаль	альбом
Илик	медалдын	альбомдун
Барыш	медалга	альбомго
Табыш	медалды	альбомду
Жатыш	медалда	альбомдо
Чыгыш	медалдан	альбомдон

90-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү жазгыла. Кара тамга менен басылган сөздөрдөгү уңгу менен мүчөлөрдүн ортосуна кайсы үндүү кошулуп жазылганын айтып бергиле.

Минскинин өнөр жайы, илими жана маданияты өнүккөн ири шаар экенин дүйнө әлдери жакшы билет. **Минскиде** ири завод-фабрикалар, кино-театр, окуу-жайлары жана музейлер бар. Экинчи дүйнөлүк согушу учурунда **Ново-троицкиде**, **Беловодскиде** кант заводдору курулган. Алибек **танканын** сүрөтүн аябай жакшы тартты.

91-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү дептеринөргө жөндөп жазғыла.

Нефть, коньки, декабрь, пальто.

БИЛИМ – КЕНЧ, ЭМГЕК АНЫН АЧҚЫЧЫ.

92-көнүгүү. Кара тамга менен басылган зат атоочторду жазуу түрүндө жөндөгүлө.

Индонезияда Семаранг деген шаар бар. **Семарангиде** айыл чарба азыктарынан кофе, чай, тамеки, кант жетиштирилет. **Семарангинин** жыгаччылық, карагай тилүү, текстиль, кеме ремонттоочу ишканалары да өтө өнүккөн. **Челябинскиде** Еманжелинск деген шаар бар. **Еманжелинскинин** механика жана аралаш тоют даярдоо заводдору, мебель фабрикасы, өлкөтаануу музейи бар.

ЖӨНӨКӨЙ ЖАНА ТАТААЛ ЗАТ АТООЧТОР, АЛАРДЫН ЖАЗЫЛЫШЫ, ЖӨНДӨЛҮШҮ

Зат атоочтор түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал зат атооч болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй зат атоочтор бир гана сөздөн турса, татаал зат атоочтор эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт.

Жөнөкөй зат атоочтор: алма, өрүк, мектеп, көчө, шаар, айыл ж.б.

Татаал зат атоочтор: ата-энэ, темир жол, Арал деңизи, Борбордук Азия ж.б.

Татаал зат атоочтор жөндөлгөндө баш жагына келген сөздөр өзгөрүүсүз калып, жөндөмө мүчөлөр аяккы сөзгө жалганат. Мисалы: Орто Азиянын, бала-чакага, аякбашынан.

1. Жөнөкөй зат атоочтор сүйлөм башында жана энчилүү аттарда баш тамга менен, башка учурларда кичине тамгалар менен жазылат.

2. Энчиленип коюлган татаал зат атооч сөздөр баш тамгалар менен башталып биргө жазылат: **Коргонтөбө, Булакбашы, Кожоабад** ж.б.

3. Өз-өзүнчө турганда түшүнүккө ээ болгон эки сөздөн түзүлүп, бир маани берген татаал зат атооч сөздөр кичине тамгалар менен, ал эми сүйлөм башында келсе баш тамга менен жазылат: **таш бака, бака жалбырак, кол кап.**

4. Эки сөзү тен өзүнчө маани берген же биринчи сөзү маани берсе, экинчиси маани бербеген татаал сөздөрдүн ортосуна дефис (-) коюлуп, кичине тамгалар менен жазылат: **бала-чака, кыз-кыркын, эже-синди, курбукурдаш.**

93-көнүгүү. Төмөнкү катарларды улантыла. Ар бирине 5 тен сөз жазыла.

1. Бир сөздөн турган сөздөр: кагаз,
2. Эки-үч сөздөн турган сөздөр: кирпичечен,

94-көнүгүү. Текстти окуп, дептериңерге көчүрүп жазғыла. Зат атооч сөздөрдүн астын сызып, алардын кайсы жөндөмөдө турганын үлгүдөгүдөй көрсөткүлө.

Тыныбек үйгө берилген тапшырмасын өз убагында аткарат. Ал сабактан келери менен кийимин алмаштырат. Курсагын тойгузгандан кийин апасына жардамдашат. Уйларды сугарат. Карындаши Айпери идиш-аяктарды жууйт.

А.ж.

Б.ж.

Т.ж.

Үлгү: Тыныбек үйгө берилген тапшырмасын өз убагында аткарат.

95-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, татаал зат атоочтор кайсы жөндөмөдө турганын айтып бергиле.

Биздин үй-бүлөдө тазалыкка өтө чоң маани берилет. Тазалык жок жерде ооруу-сыркоо көбөйүшү мүмкүн. Ошондуктан үйлөрдү күнүгө тазалайбыз. Сен да кичинеңден эмгекчил болуп өссөң, кийин жакшы турмушта жашайсың.

Билим – деңиз, акыл – кайык.

96-көнүгүү. Текстке тема койгула, зат атоочтор-го уланган жөндөмө мүчөлөрүн көрсөтүп, үлгүдөгүдөй жазғыла.

Кары-картаңдар көчөдөн өтө албай, автобуска түшө албай жатса жардамдаш, колтуктап өткөрүп кой, батасын аласың.

Көчөдө отурган жетим-жесирди, бей-бечараны, кайырчыларды шылдыңдаба.

Ата-энендин, мугалимдин, улуулардын тилин ал, каяша айтпа. Бөбөктөрүңө, бир туугандарына, ата-энене кайрымдуу бол.

Жан-жаныбарларга, канаттууларга, иттерге, мышыктарга аягандык менен мамиле жаса, ыймандуу, кайрымдуу, боорукер, ак ниет бала болуп чоңой. Кайрымсыз адам катып калган ташка окшош. Балдар, силер эч качан кайрымсыз болбогула!

А.ж

Ч.ж

Б.ж.

Үлгү: Кары-картаңдар көчөдөн өтө албай, автобуска түшө албай жатса жардамдаш, колтуктап өткөрүп кой, батасын аласың.

ЗАТ АТООЧТОРДУН СҮЙЛӨМДӨ БАШ МҮЧӨЛӨРДҮН МИЛДЕТИН АТКАРЫШЫ

Зат атооч сүйлөм ичинде ээ жана баяндоочтун милдетин аткарат: Күн кыскарды. Адамдын көркү – адеп. Биринчи сүйлөмдө **күн** деген зат атооч ээлик милдетти аткарды. Экинчи сүйлөмдө **адеп** деген зат атооч баяндоочтук милдетти аткарды. Бул сүй-

 лөмдөрдөгү **күн**, **адеп** деген зат атоочтор сүйлөмдүн баш мүчөлөрү болгон ээ жана баяндоочтун милдетин аткарышты.

97-көнүгүү. Төмөнкү баяндоочторго ээси зат атоочтон турган сөздү таап, жалаң сүйлөм түзүп, дептериңерге жазғыла.

... бүркөлдү. ... жаады. ... чыкты. ... өстү. ... гүлдөдү. ... бышты. ... болду. ... окуду. ... жазды. ... ыйлады. ... күлдү. ... кубанышты. ырдашты.

Үлгү: Мугалим жазды.

98-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн баяндоочтурун тапкыла. Алар кайсы сөз түркүмүнөн экенин айткыла.

1. Эл эчтемеден бейкапар таттуу уйкуда. 2. Эң кенжебиз – Алибек. 3. Пилла – тыттын жалбырагы менен багылуучу жибек куртунун түшүмү. 4. Алима – нур жүздүү кыз.

99-көнүгүү. Макалдарды дептериңерге көчүрүп жазғыла. Ээлик милдетти аткарған зат атоочтордун астына бир, баяндоочтук милдетти аткарған зат атоочтордун астына эки сыйзық сыйзыла.

Эмгек абийир таптырат. Адал эмгек астыңа – ат, үстүңө тон. Адал иштин арты – бакыт. Суу атасы – булак, сөз атасы – кулак.

Ақыл – тозбос тон, билим – түгөнбөс кен.

 100-көнүгүү. Текстти окуп, ага тема койгула. Дептериңерге көчүрүп, сүйлөмдөрдүн ээ жана баяндоочторун тапкыла.

Киндиң кан төгүлгөн, туулган жер – Мекен. Мекен туулган жерден башталат. Туулган жердин топурагы – алтын, суусу – мүрөк. Биз туулуп, жашап жаткан кооз өлкө – Өзбекстан. Өзбекстаныбыз абдан бай өлкө. Ата Мекени-биздин борбору – Ташкент шаары. Ал өтө байыркы жана кооз шаар.

ЗАТ АТООЧТОРДУН СҮЙЛӨМДӨ АЙКЫНДООЧ МҰЧӨЛӨРДҮН МИЛДЕТИН АТКАРЫШЫ

Зат атооч сүйлөм ичинде аныктоочтуқ, толуктоочтуқ, бышыктоочтуқ милдеттерди да аткарат:

1. Күндүн ысық илеби сезилди.
2. Окуу башталганча мектепти ондоп бүтөбүз.
3. Кең аянтта трактор күрүлдөдү.

Бириńчи сүйлөм ичинде **күндүн** деген зат атооч аныктоочтуқ, экинчи сүйлөмдө **мектепти** деген зат атооч толуктоочтуқ, үчүнчү сүйлөмдө **аянтта** деген зат атооч бышыктоочтуқ милдетти аткарды.

101-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн оозеки айтып бергиле.

Анара окууга кетти. Анаранын апасы пахта терет. Гүлнара сабизди туурады. Апасы күрүчтү жууду. Анара сабактан келди. Бөлмөсүндө жалгыз Жамила отурат. Апасы Жамиланы чакырды. Ашканада баары чогуу тамактанышты.

102-көнүгүү. Үрдү окуп, аны көчүрүп жазгыла. Андан зат атоочторду таап, астын сызгыла.

Күндөн алып кубатты,
Күндөн алып азыгын.
Мөмө-жемиш, жашылча,
Боёнушат жашырын.

Ошон үчүн алма-өрүк,
Күндөй кызыл, сары да.
Ошон үчүн жемиштер,
Ден соолукка дары да.
(К. Жунушев)

103-көнүгүү. Макалдарды окуп, андагы айкындооч мүчөлөрдү ажыраткыла.

Достук тар кыяда сыналат. Эр эмгегин жер жебейт. Үйдүн да өз күлкүсү бар. Аттын баары тулпар болбойт, күштүн баары шумкар болбойт. Карысы бардын ырысы бар. Иши жоктун

ашы жок. Кайгысы жок кара сууга семирет. Суу башынан тунат.

Суу – жерге, байлык – элге.

104-көнүгүү. Суроолорго жооп таап, ордуна кооп, дептериңерге көчүргүлө. Сүйлөмдөрдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнүн астын сыйзыла.

Эртең менен (каякка?) чыктык. (Каякка?) ба-рууну көптөн бери самап жүргөнбүз. (Эмнеден?) эки жакты карап баратабыз. (Эмненин?) жолу менен бирде өйдө, бирде ылдый түшүп жүрүп отуруп, (каякка?) да келип калдык. Адашып кетпейин деп, (кимдин?) колунан кармадым.

СЫН АТООЧ

Заттын өңү-түсүн, сапатын, даамын, формасын, көлөмүн көрсөтүп, кандай? деген суроого жооп берип турган сөздөрдү сын атооч дейбиз.

Мисалы: ак жоолук, күнөстүү өлкө ж.б. Мында ак, күнөстүү деген сөздөр кандай? деген суроолорго жооп берет. Булар сын атооч сөздөр.

Сын атооч сапаттык сын жана катыштык сын болуп экиге бөлүнөт.

Сапаттык сын атооч сөздөр

Заттын өңү-түсүн билдирет.	Заттын сапатын билдирет	Заттын даамын билдирет	Заттын формасын билдирет	Заттын көлөмүн билдирет
Кызыл гүл, жашыл аалам, кара каш, сары көйнөк, көк асман	кызык китеп, салкын аба, эстүү киши, элпек кыз, жакшы бала	ширин алма, кычкыл анар, таттуу жүзүм, сupsак шор- по, ачуу тамак	сүйрү коон, тоголок дарбыз, ийри жол, жумуру баш, түз терек	узун аркан, ичке жип, кичине топ, бийик үй, семиз кой

105-көнүгүү. Табышмактардын жандырмагын тапкыла. Кандай? деген суроолорго жооп берген сөздөр кайсылар?

<p>1. Саксайган түрү бар,
Адам коркор үнү бар. (ү..)</p> | <p>2. Өзүн жесең ачуу,
Тамакка кошсоң
даамдуу. (т..)</p> |
|--|--|

106-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Зат атоочтун белгилерин мүнөздөгөн сөздөрдү көчүрүп жазыла.

1. Айсулуу колуна кызыл гүл алды.
2. Короодо жумуру дөңгөч жатат.
3. Алыстан бийик имараттар көрүндү.
4. Айчүрөк таттуу торт даярдады.

 Сын атоочтор зат атоочко интонациянын жардамында байланышат: кызыл гүл, жумуру дөңгөч, бийик имараттар, таттуу торт.

107-көнүгүү. Берилген зат атоочторго ылайык белгилерди таап, сөз айкаштарын түзгүлө. Дептериңерге жазыла.

108-көнүгүү. Сапаттык сын атоочтордун түрлөрүнө мисал таап, төмөнкү катарларды уланткыла.

Өң-түс: ак, ...; сапат: элпек, ...; даам: таттуу, ...; форма: тоголок, ...; көлөм: узун,

Акыл – алтын, ой – күмүш.

 109-көнүгүү. Чекиттердин ордуна ылайык келген сапаттык сын атооч сөздөрдү коюп, көчүрүп жазыла.

... кыз, ... кулак, ... шамал, ...китең, ...сүт, ...тон, ...көйнөк, ... калемпир, ... балта.

Заттардын өңү-түсүн, сын-сапатын, даамын, формасын, мүнөзүн, көлөмүн түздөн-түз көрсөткөн сын атоочтор **сапаттык сын атооч** деп аталат.

КАТЫШТЫК СЫН АТООЧ

 Сын атоочту жасоочу мүчөлөр аркылуу башка сөз түркүмдөрүнөн түзүлгөн сын атооч сөздөр **катыштык сын атооч** деп аталат.

Мисалы:

Таалай (эмне?)

Таалайлуу (кандай?)

Унут (эмне кыл?)

Унутчаак (кандай?)

Зат атооч жана этиш сөздөр **-луу, -чаак** мүчөлөрүнүн жардамы менен сын атооч сөздөргө айланды. **-луу, -чаак** мүчөлөрү сын атооч жасоочу мүчөлөр.

110-көнүгүү. Зат атоочтон сын атооч жасоочу мүчөлөрдүн башкы тыбышынын өзгөрүшүнө көңүл бургула. Көнүгүүдөгү сөздөрдү улантып жазгыла.

Зат атоочтон сын атооч жасоочу мүчөлөр:

-луу – баалуу, эстүү, билимдүү, тартиптүү, ...,

-дай – тоодой, көлдөй, сүттөй, баладай, ...,

-сыз – акылсыз, адепсиз, тартипсиз, уятсыз, ...,

-лык – балалык, жаштык, шаардык, класстык, ...,

-чыл – эмгекчил, ойчул, суучул, ырымчыл, ...,

-кер – ишкер, айлакер, талапкер, даанакер, ...,

111-көнүгүү. Төмөнкү зат атоочторго көрсөтүлгөн сын атоочтордон туура келгенин коюп, сөз айкаштарын түзүп, дептериңерге жазгыла.

... жер, ... бала, ... кыз, ... энө, ... ай, ... тамак,
... чал, ... кызматчы, ... түшүм, ... түн, ... адам.

Колдонулуучу сын атооч сөздөр: *токазлуу, шаардык, тартиптүү, акылдуу, мээримдүү, жаанчыл, даамдуу, сөзмөр, айсыз, жылдык, ишмер*.

112-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү унгу, мүчөгө ажыратып, сын атооч сөздөрдүн жасалышын түшүндүргүлө. Аларга сүйлөмдөр түзүп жазгыла.

Эмгекчил, сөзмөр, өнөрпоз, жаанчыл.

Чынчыл адамга жүгүн.

113-көнүгүү. Макалдарды окугула. Дептериңерге көчүрүп, катыштык сын атооч сөздөрдүн астын сыйзыла.

1. Билимдүү – зор, билимсиз – кор. 2. Балалуу үй – бактылуу үй. 3. Акылдуу бала – элпек, акылсыз бала – тентек. 4. Ишкер иштеп байыйт. 5. Үйнтымактуу үйгө ырыс түнөйт. 6. Чынчылдын чынысы сынбайт.

114-көнүгүү. Табышмактын жандырмагын тапкыла. Кандай? деген суроого жооп берген сын атооч сөздөрдү айтып бергиле.

Билимдин кайнар булагы,
Өмүрдүн жарык чырагы.
Канаттары кабаттуу,
Тапкыла жообун угалы.
(к....)

115-көнүгүү. Төмөнкү зат атоочторго кандай сын атоочтор айкашканын оозеки айткыла.

Алгыр күш, жазгыч акын, тайгак жол, уланды мүчө, таарынчаак бала, унутчаак киши, уялчаак кыз, атчан адам, ботосуз төө, алтындай балалық, малдуу адам, жазгы суу, чайкор кемпир.

 Эстеп калгыла, сын атооч жасоочу мүчөлөр аркылуу башка сөз түркүмдөрүнөн түзүлгөн сын атооч сөздөр катыштык сын атооч болот. Алар башка бир зат менен болгон байланышына, кандайдыр бир катышына карай заттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп турат.

Жакшыга жанаш, жамандан адаш.

116-көнүгүү. Каалаган жаңылмачты көчүрүп жазгыла. Сапаттык жана катыштык сын атоочторду көрсөткүлө.

1. Ак мончок, көк мончок,
Аябай көп мончок.
Көп мончок ичинде,
Көгүлтүр көз мончок.

2. Токол музоо сүзөнөөк,
Моюнчасын үзөнөөк,
Сүзөнөөк, үзөнөөк,
Байлап салдык үчөөлөп.

ЖӨНӨКӨЙ ЖАНА ТАТААЛ СЫН АТООЧТОР

Сын атоочтор түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй сын атоочтор бир сөздөн турат	Татаал сын атоочтор эки же андан ашык сөздөрдөн турат
Мисалы: жашыл, ак, кызыл, жаш, бийик, жапыз, таза, семиз, жыттуу, элпек, кенен, ири, томолок ж.б.	Мисалы: көпкөк, бозала, кара тору, кичипейил, аккөңүл, чым- кый кызыл, эң сонун, балакыял, улуу-кичүү ж.б.

117-көнүгүү. Төмөнкү жөнөкөй сын атоочторду татаал сын атоочторго айландырып жазгыла.

Кара, узун, кызыл, терең, кымбат, сонун, на-
чар, ак, таттуу.

Үлгү: *кара ниет, ...*

118-көнүгүү. Көчүрүп, жөнөкөй жана татаал сын атоочторду көрсөткүлө. Манасчылардын «Манасты» айтуу ыкмаларын туурап, айтып көргүлө.

Адыр-адыр бел менен,
Аркар баскан жол менен.
Кызылала кан болуп,
Келдим деди канына.

Тилке-тилке коо экен,
Аягы калың чер экен.

Ачкайкалаң бел экен,
Ат жүргүс жаман жер экен.

(«Манас», II т.)

 бел – бул жерде тоо кыркаларынын ашып өтүүгө ылайык келген жону, кайкырак жери маанисинде; **аркар** – чыгырык мүйүздүү, кылчык жүндүү кой тукумуна киругчук жапайы тоо айбаны; **чөр** – бул жерде калың, жыш, чытырман токой, калың жыш чыккан бадал маанисинде.

119-көнүгүү. Көп чекиттердин ордуна сын атооч сөздөрдү коюп жазгыла.

1. Китеңканага ... китеңтер алынып келинди.
2. Биздин мектепке ... меймандар келишти.
3. Чоң эне ... пейили менен батасын берди.
4. Алмаз мага ... китең белек кылды.
5. Кортку деген айылда ... булактар көп.

Колдонулуучу сөздөр: *жаңы, кадырлуу, жакшы, кызык, тунук*.

120-көнүгүү. Жаңылмачтардан жөнөкөй жана татаал сын атоочторду таап, дептеринөргө көчүргүлө.

1. Чоң ача таш, кичи ача таш.
2. Ай, ай, Айдарбай!
Кызыл мүйүз уюнду,
Үйүңө айдай бар.

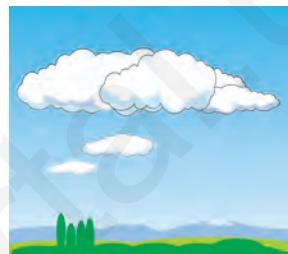

**Ак ниет болсоң – жетерсің муратка,
Арамдық кылсаң – каларсың уятка.**

121-көнүгүү. Табышмактардың жандырмагын тап-
кыла. Сын атооч сөз кайсы сөз менен айкалышты?

1. Көк көйнөккө пахта жайдым.
(Б....)

2. Коюм кара, короом ак,
Таягым учтуу, тилим так.
(Т...., к...., к...., с.. өчүрүлөт)

СЫН АТООЧТУН ДАРАЖАЛАРЫ. ЖАЙ ДАРАЖА

Кыргыз тилинде сын атоочтун төрт дара-
жасы бар: жай, салыштырма, күчөтмө жана
басандатма. Мисалы:

Жай даража	Салыштырма даража	Күчөтмө даража	Басандатма даража
ак	агыраак	өтө ак, аппак, абдан ак	агыш

Жай даражада заттын белгисин кандай нормада экендингин билгизип, атайын мүчөлөрдүн жардамысыз, уңгу түрүндөгү сапаттык сын атоочтор аркылуу жасалат. Мисалы: жашыл, ак, көк, кара, кен, сүйрү.

122-көнүгүү. Θз алдыңарча жай даражадагы сын атоочторго оозеки түрдө мисалдар келтиргиле.

123-көнүгүү. Төмөнкү зат атооч сөздөргө ылайык келген жай даражадагы сын атоочтордон ойлоп таап, сөз айкаштарын түзгүлө.

Тон, жылкы, таш, үй, чөп, асман, каш, көз, тил, жалбырак, булут.

124-көнүгүү. Төмөнкү сын атоочтун жай даражасын катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Кызыл, сары, жашыл, ачуу, тоголок, жумшак, чоң, жакшы.

Үлгү: Кыздар кооз кызыл гүлдөргө суктанип карашты.

 Адептүү алкыш алат, адепсиз каргыш алат.

125-көнүгүү. Текстти окугула, андан жай даражадаулыу сын атоочторду тапкыла. Текстке карата сүрөт тарткыла.

Кызыл чырай, нур жүздүү, кырдач мурун, кара каш, кара көз, кичинекей жаш Каныбек та-

ягына сүйөнүп, бийик асканын башында турат. Аба ысык, күн ачык. Асканын алдындағы кичинекей булактан суу ичишип, койлор булактын эки жагында жайбаракат оттоп жүрүшөт. (К.Ж.)

 аска – тоонун таштуу бийик зоокасы.; **жайбаракат** – камырабай, жана шашылбай, эч нерседен капарсыз, бейкам.

 Заттын белгисин кандай нормада экендигин билгизип, атайын мүчөлөрдүн жардамысыз, унгу түрүндө турган сапаттык сын атоочтор сын атоочтун жай дарајасы болот.

САЛЫШТЫРМА ДАРАЖА

 Салыштырма даражада заттагы бир эле белги экинчи заттын белгиси менен салыштырылат. Салыштырууну чыгыш жөндөмөсүнүн – **дан** жана **-ыраак** мүчөлөрү уюштурат. Мисалы: Гүлшанай Айзиректен кичине. Самара башкаларга караганда сулуураак.

126-көнүгүү. Берилген сөздөргө **-ыраак** мүчөсүн жалgap окуп көргүлө. Кандай сөздөр пайда болду?

Жакшы, бекем, жашыл, жылуу.

 Ооба, салыштырып көрсөттү. Демек, салыштырма даражадагы сын атооч сөздөр **-ыраак** мүчөсүнүн жардамы менен түзүлөт.

127-көнүгүү. Сөз айкаштарынан салыштырма сын атоочторду таап, дептериңерге көчүрүп жазыла.

Кызыл жоолук, таттуу алма, кичирээк жылкы,
узун көчө, чийкирээк өрүк, жылуу кийим, ыйла-
гыраак бала, сүйрүрөөк жыгач.

128-көнүгүү. Текстти дептериңерге көчүргүлө. Са-
лыштырма сын атооч сөздөрдүн астын сызгыла.

Аксакалдар кененирээк үйгө киришти. Отур-
гандардын ичинде улуураагы менин атам экен.
Кумгандағы жылуураак суудан отургандардын
колдоруна суу куйдум. Алардын ар бири өз
каалоолорун айтып, алкап жатышты.

 Аргымактын жакшысы азыраак оттоп,
көп жуушайт,

Азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп
тыңшайт.

 129-көнүгүү. Берилген -ыраак мүчөсүнүн өзгө-
рүштөрүнө ылайык сапаттык сын атооч сөздөрдү
көп чекиттердин ордуна кооп жазыла.

...ыраак, ...үрөөк, ...ирээк, ...ураак.

 аргымак – күлүктүгү, чыдамдуулугу, сым-
баттуулугу менен айырмаланган таза кандуу
асыл тукум жылкы.

КҮЧӨТМӨ ДАРАЖА

1. Эң, өтө, абдан, аябай деген күчөтмө сөздөр сын атооч сөздөргө айкалышып, **күчөтмө даражадагы сын атооч** жасалат. Мисалы: абдан кооз, аябай тырышчаак.

2. Толук маанидеги сын атоочко анын биринчи муунунан алынган **кып-кип-**, **ып-**, **уп** – бирге жазылып, күчөтмө сын атооч түзүлөт. Мисалы: капкара, упузун, кыпкызыл ж.б.

130-көнүгүү. Сүйлөмдү окугула. Андан сын атооч сөздү тапкыла.

Ташкент шаарына сонун үйлөр курулду.

Сонун деген сын атооч сөзгө өтө, эң, абдан, аябай бөлүкчөлөрүн айкалыштырып окуп көргүлө.

 Ооба, өтө сонун, эң сонун, абдан сонун, аябай сонун болуп, күчөтүлүп айтылды. Демек, **эн, өтө, абдан, аябай** өндүү күчөтмө сөздөр сын атооч сөздөргө айкалышып, күчөтмө даражадагы сын атоочторду түзөт.

131-көнүгүү. Түгөйү менен берилген сөз айкаштарын окугула. Маанисиндеги айырманы оозеки айткыла.

Жашыл талаа – жапжашыл талаа.

Ак көйнөк – аппак көйнөк.

Тунук суу – туптунук суу.

Чоң бала – чопчоң бала.

Кызыл кездеме – өтө кызыл кездеме.

132-көнүгүү. Сөздөрдү окугула. Күчөтмө сын атооч сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзүп жазгыла.

Абдан жумшак, өтө чоң, эң терең, бипбийик, көпкөк, таптаза.

 Өтө жаман өзүн мактайт, жакшыны башка бирөө мактайт.

 133-көнүгүү. Төмөнкү сын атооч сөздөрдү күчөтмө сын атоочко, андан кийин салыштырма сын атоочко айландырып жазгыла.

Суук, кенен, жашыл, кызыл, таза, ичке, жоон.

БАСАНДАТМА ДАРАЖА

Сын атоочтун басандатма даражасы -ыш, -ыл, -ылжым, -ылжын, -ыч, -ыл, -ылт, -ылтыйм мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалат. Басандатма даража заттагы белгинин нормалдуу белгиге жете бербегендигин же анын басандатылып айтылышын билдирет.

134-көнүгүү. Төмөнкү сын атоочтордун арасынан басандатма сын атоочторду таап, көчүрүп жазгыла.

1. Ак, көк, кызыл, сары, жашыл, кара.
2. Ағыраақ, көгүрөөк, кызылыраак, сарыраак, жашылыраак, каараақ.
3. Аппак, көпкөк, кыпкызыл, сапсары, капкара.
4. Ағыш, көгүш, кызгылт, саргыч, жашылтыйм, каралжын.

135-көнүгүү. Үрдү көчүрүп жазып, басандатма сын атоочтун астын сызгыла.

Күн күркүрөйт кайрадан,
Көктүн бети бүркөлүп.
Балдар үйгө чуркашат,
Байчечекей гүл терип.

Татынакай көгүш гүл,
Тамылжытат ажарын.
Байчечекей аркылуу,
Кучактайсың жаз
айын!

Обос-Апер (Армения)

136-көнүгүү. Берилген муундарды пайдаланып, басандатма сын атооч сөздөрдү түзүп жазгыла.

...ыш, ...уш, ...гил, ...гыл, ...гыч, ...гылт, ...
гылтым.

Киргил суу башынан тунат.

 137-көнүгүү. Жай жана басандатма даражадагы сын атоочторго беш сөз жазгыла.

СЫН АТООЧТОРДУН СҮЙЛӨМДӨ АЙКЫНДООЧ МУЧӨЛӨРДҮН МИЛДЕТИН АТКАРЫШЫ

 Сын атоочтор сүйлөм ичинде көбүнчө аныктоочтук, бышыктоочтук милдеттерди аткарышат: Мисалы:

1. Кадырлуу адамдар келишти.
2. Үнү жагымдуу угулду.

Биринчи сүйлөм ичинде **кадырлуу деген сын атооч аныктоочтук, экинчи сүйлөмдө **жагымдуу** деген сын атооч бышыктоочтук милдетти аткарды.**

138-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, аларда сын атоочтор кандай айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарганын талдап, тийиштүү сыйыктар менен белгилегиле.

1. Кыпкызыл жоогазындар ачылды. 2. Биздин айыл тынч уйкуда. 3. Алтын пахта, ак пахта, агарып бышкан аптапта. 4. Күн карама талаасы сары алтындай көрүндү.

139-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттердин ордуна тиешелүү сын атооч сөздөрдү коюп, жазгыла. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча кайсы милдетти аткарып турушат?

... кыш келди. Дарыялардын үстү ... муз. Балдар күн сайын ушул ... муз үстүнө **жылгаяк** тебишет. Оюнга тойбогон балдардын жүздөрү Кыш мезгилинде ... абада эс алуу да өзүнчө ... рахат эмеспи. Ал ... жактары менен

Пайдалануучу сөздөр: **сонун, ызгаардуу, таза, чон, жагымдуу, жапжалтырак, сыйкырдуу, абдан кубанычтуу.**

 жылгаяк – үстүңкү бети сыйгалак, тайгалак, тайып кете тургандай жылбышкак.

Акылдуу ой издейт,
Акмак оюн издейт.

140-көнүгүү. Ырда сын атоочтор сүйлөм мүчөлөрү боюнча кандай милдетти аткарышты?

СВЕТОФОР

Машинелер көп өткөн,
Чоң жол болот көчөбүз.
Светофор жапжашыл,
Күйгөн кездे өтөбүз.

Сары күйсө камданып,
Кызыл жанса токтойбүз.
Туура эмес өтүп көчөдөн,
Машине жолун тоспойбүз.
(К. Жунушев)

СЫН АТООЧТУН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Кош сөз түрүндөгү сын атоочтордун арасына дефис коюлуп жазылат: **сонун-сонун, чоң-чоң, бийик-бийик** ж.б.
2. Кошмок сөз түрүндөгү сын атоочтор бирге жазылат: **карачаар, бозала, кара-курең** ж.б.

3. Толук маанидеги сын атооч сөздөр менен анын башкы муунуна карай алышын-гандар күчөтмө формалар **кып-, кип-, тап-, ып** – бирге жазылат: **кыпкызыл, упузун, тептерен** ж.б.

4. **Өтө, абдан, эң, аябай деген күчөтмө бөлүкчөлөр** сын атооч менен айкашып, бөлөк жазылат: **өтө күчтүү, абдан бийик, эң кымбат** ж.б.

5. Салыштырма сын атоочтун **-ыраак** мүчөсү сын атоочко уланганда созулуп, айтылышиңдай жазылат: **азыраак, тазараак, күчтүүрөөк, жакшыраак.**

6. Сын атоочтун басандатма даражасы **-ыш, -гыл, -ылжым, -ылжын,**

-гыч, -гыл, -гылт, -гылтый мүчөлөрү сын атооч сөздөргө уланып бирге жазылат: **агыш, киргил, саргыч, каралжым, кызгылтый** ж.б.

141-көнүгүү. Сын атооч сөздөрдү көчүрүп жазып, алардын жазылыштарын байкагыла.

Айжамалдын кыпкызыл көйнөгү өзүнө абдан жакшы жараашат. Таза жүрөт. Адамдардын ар түрдүү кыял-жоругу болот эмеспи. Аны бардыгы эле ак көнүл, ачык-айрым кыз деп макташат.

142-көнүгүү. Табышмактарды тапкыла. Көчүрүп жазып, сын атооч сөздөрдүн астын сыйзыла.

1. Кичинекей тоголок,
Кабат-кабат тон киет. (п...)
2. Кара тоо башын кар чалды. (ч...)

143-көнүгүү. Төмөнкү кош сөз түрүндөгү сын атоочторго сүйлөмдөр түзгүлө.

Бийик-бийик, кыска-кыска, ачык-айрым.

144-көнүгүү. Төмөнкү кошмок сөз түрүндөгү сын атоочторго сүйлөмдөр түзгүлө.

кызылала, бозкүрөң, каракүрөң, агала.

145-көнүгүү. Төмөнкү сын атооч сөздөргө көрсөтүлгөн күчөтмө мүчөлөрдү кошуп жазғыла.

кызыл, көк, кичине, ак, сулуу, кара, кенен, сүйрү, жука, узун, ысык, ичке, таза.

Колдонулуучу күчөткүч мүчөлөр: **кып-, кип-, тап-, ып-, уп-, ип-, суп-, сүп-, кап-, кеп-, көп, жуп-, ап-**.

146-көнүгүү. **Өтө, абдан, эң, аябай** деген күчөтмө бөлүкчөлөрдү колдонуп, сүйлөмдөр түзгүлө.

Чон, бийик, ак, таттуу.

 Билимдүү зор, билими жок кор.

 147-көнүгүү. -ыш, -гыл, -ылжым, -ылжын, -гыч, - гыл, -гылт, -гылтым мүчөлөрүн пайдаланып, басандатма даражадагы сын атоочтор жасагыла.

III ЧЕЙРЕК

САН АТООЧ

Заттардын санын көрсөтүп, канча? нече? деген суроолорго жооп берген сөздөрдү сан атооч дейбиз.

Мисалы: бир, эки, уч, жыйырма, отуз, кырк.

Сан атооч түзүлүшү боюнча жөнөкөй, татаал болуп бөлүнөт. Мисалы: беш – жөнөкөй сан, он беш – татаал сан.

148-көнүгүү. Макалдарды көчүрүп, канча? деген суроого жооп берген сөздөрдүн астын сызгыла.

1. Жети өлчөп бир кес.
2. Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт.
3. Жүз жолу уккандан, бир көргөн артык.

 Сипер астын сызган сөздөр сан атоочтор болот. Биз сүйлөгөнүбүздө заттардын аттарын, сын-сыпатын гана белгилебестен, алардын санын көрсөткөн сөздөрдү да пайдаланабыз.

149-көнүгүү. Сөз айкаштарын окуп, аларды катыштырып, сүйлөмдөр түзүп жазгыла.

Эки кабат, төрт жума, жети күн, жыйырма кой, төрт бала.

150-көнүгүү. Үрдү окугула. Андан жөнөкөй жана татаал сан атоочторду таап, дептериңерге жазгыла.

Айылышызга таанымал,
Суучул балдар аталып,

Бийиги алты метрлик,
Трамплин жасадык.

Секиргенде биринчи,
Көзүң жумуп түшөсүң.

Ким суу жүрөк болсо эгер,
Калтыратат тизесин.

Теренине чүмүйбүз,

Каз-өрдөктү төңсинбей.

Кайра кайкып чыгабыз,
Кадимки эле дельфиндей.

Чыгып трамплинге,
«Бир», «эки», анан «үч»
дедик.

Шукшурулуп төмөнгө,
Сууну карай «күп» дедик.

Кожон деген коңшумдун
Коркоқтугу бар эле.

«Жүз үч, жүз төрт, жүз
беш»... деп,

Санап жатат дагы эле.

(Т. Самудинов)

трамплин – секиргенде түрткү болуп жана секириктин узундугун же бийиктигин чоңойтууга жардам берүү үчүн ылайыкталып жасалган атайын орун, жай.

Жүз дос – аз, бир кас – көп.

151-көнүгүү. Сан атоочторду өзү айкашкан зат атооч сөздөр менен чогуу көчүргүлө. Тексттеги сандарды жазуу түрүнө келтирип жазгыла.

6, 8 жана 10 жаштагы 3 бала балык уулага-ны чыгышты. Кайырмакты сууга ташташты... Чаканы суудан 30 кадам ары жакка коюшту. Кармаган балыктарын алып барып чакага салышты.

— Канча балық кармадык? — деп сурады чоң бала.

— Менимчө, 50 балық кармадык, — деди ортончусу.

Кенже баланы балыкты эсептеп келүүгө жиберишти.

Кенжетай болгону 20 га чейин эсептөөнү билет болчу. (Серик Бойтукаев)

ЭСЕПТИК ЖАНА ИРЕТТИК САН АТООЧТОР

Сан атооч маанисине карай эсептик сан атооч жана иреттик сан атооч болуп бөлүнөт.

Заттын санын, эсебин билдирип, канча? нече? деген суроолорго жооп берген сөздөр эсептик сан атооч деп аталат. Мисалы: жыйырма китең, беш деңдер, эки жоолук.

Иреттик сан атооч заттардын иретин, катарын билдирип, канчанчы? неченчи? деген суроолорго жооп берет. Иреттик санды -ынчы мүчөсү уюштурат. Мисалы: төртүнчү класс, биринчи орун, тогузунчукатар.

152-көнүгүү. Төмөнкү табышмактын жообун тапкыла. Эсептик сан атооч сөздөр кайсылар? Суроо берип көргүлө.

Эсепчи башы бар,
Токсон төрт жашы бар.
Ар бириnde ондон,
Бирөө гана төртөө,
Бул эмнө деген нерсе? (Ч..)

153-көнүгүү. Жаңылмачты жаңылбай бат айткыла. Жаңылмачты көчүрүп жазгыла. Эсептик сан атооч сөздөрдү тапкыла.

Эки өйүздө экөөбүз, Эки өгүзсүз экөөбүз,
Эки өйүздө эки өгүз. Суудан кантип өтөбүз?

154-көнүгүү. Сол жактагы эсептик сан атоочторду окугула. Кандай суроого жооп берди? **-ЫНЧЫ** мүчөсүн улап жазгыла. Алар эми кандай суроого жооп берип, эмнени билдирген сан атооч сөздөр түзүлдү?

 Бир күн туз таткан жериңе, миң күн салам бер.

 155-көнүгүү. Сан атоочторду жазуу түрүнө келтирип жазып, текстти көчүргүлө. Эсептик жана иреттик сан атоочтордун астын сызгыла.

З ай кыш элдин тилинде 90 деп аталат. Кыш чилдеси 40 күн болот. Декабрдын 25-күнүнөн

башталат. 5-февралда аяктайт. Бул доор кыштын эң суук күндөрү болот.

156-көнүгүү. Макалдарды көчүрүп, сандарды тамга менен жазгыла. Макалдарда кандай сан атооч берилген?

1. 1 киши арық казса, 1000 киши суу ичет.
2. 1 көргөн кишине 1000 жолу салам бер.
3. 7 атасын билбegen уул – кул.
4. 100 сомуң болгунча, 1000 жолдошуң болсун.
5. 1000 уккандан, 1 көргөн артык.

157-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө жомоктордо көп колдонулган сандарды таап, сөз айкаштарын түзүп жазгыла.

Ата, өнөр, казына, кыз, күн, күн-түн.

 Демек, сан атоочтор маанисине карай эсептик жана иреттик сан атоочтор болуп бөлүнүшөт. Заттын санын, эсебин билдирип, **канча? нече?** деген суроолорго жооп берген эсептик, заттардын иретин, катарын билдирип, **канчанчы? нөченчи?** деген суроолорго жооп берген сан атоочтор иреттик экенин унутпагыла.

Эки жүздүү эл бузат.

 158-көнүгүү. Эсептик жана иреттик сан атоочторду катыштырып, өз турмушуңарга байланыштуу текст даярдагыла. Текстиңердеги сан атоочтордун астын сыйзыла.

ИРЕТТИК САН АТООЧТОРДУН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Иреттик сандын **-ыңчы** мүчөсү эсептик сандагы сөзгө уланып жазылат. Мисалы: Мен төртүнчү класста окуймун.

2. Эгерде **-ыңчы** мүчөсү цифрадан кийин келсе, ортосуна дефис коюлат. Мисалы: 21-март – Нооруз майрамы.

3. Рим цифрасынан кийин келсе, дефис (-) коюлбайт. Мисалы: IV класста окуйм.

159-көнүгүү. Текстти окугула. Сан атооч сөздөрдү тапкыла.

Биздин мектеп төрт кабаттуу. Анда минден ашык окуучу окуйт. Кырк эки класстык бөлмө бар. Класстардын көпчүлүгү компьютерлер менен жабдылган. Он беш ийрим иштейт. Эки спорттук аянтча бар. Жакында IV класстардын ортосунда спорт оюндарынын мелдеши өткөрүлдү. Биздин класстын окуучулары биринчи орунду ээлешти.

160-көнүгүү. Сан атоочтор жазууда үч түрдө жазылат. Ал түрлөрдөн пайдаланып, мисалдарды өзүнөр да улантып жазгыла.

1. Тамгалар менен жазылат: төртүнчү класс, алтынчы үй, ..., ...,

2. Цифралар менен жазылат: 2015-жыл, 1-сентябрь, ..., ...,

3. Рим цифрасы менен жазылат: XXI кылым, IV класс ..., ...,

 Сан атоочтор үч түрдүү жазылат: тамгалар менен, цифралар менен, рим цифрасы менен жазылышын эстеп калгыла.

161-көнүгүү. Төмөнкү текстти окугула. Текстте сан атоочтордун жазылышындағы каталарды оозеки айткыла жана ондоп, дептериңерге жазгыла.

Ирада Тулаганова 1982 жылдын 7 январында Ташкентте туулган. Теннис боюнча Бүткүл дүйнөлүк өспүрүмдөрдүн бронза медалы ээси болгон. Теннисчилердин мелдештеринде 3 жолу жеңишке жетишти. 2001 жылдын 5 январында дүйнөлүк турнирде 20 орунга көтөрүлгөн.

Биринчи байлык – ден-соолук.

162-көнүгүү. Сүйлөмдөрду окугула. Анда сан атоочтордун жазылышындағы каталарды ондоп, дептериңерге жазгыла.

1. Чыңғыз Айтматов – XX – кылымдын көрүнүктүү зор инсаны. Анын 1-кыргызча китеби 1959 жылда «Обон» деген ат менен жарық көргөн.
2. Женижок 1860 жылы Талас өрөөнүндөгү Сары Көбөн деген жерде төрөлгөн. Женижок – XIX – кылымдын аяғы, XX – кылымдын баш чениндеги кыргыз акындарынын ири өкүлү.
3. Асан кайғы XIII–XIV – кылымдарда жашаган акын болгон. Асан кайғы турмуштан жабыр тарткан бей-бечарапардын тағдырын ойлоп, азаптанат.

Демек, сан атоочтор зат атоочко эмненин жардамы менен байланышат? Сан атооч сөздөр зат атоочко өз ара интонациянын жардамы менен байланышат. Мисалы: он дарак, эки ыр.

163-көнүгүү. Сан атоочторду өзү айкашкан сөз менен чогуу көчүргүлө. Сандарды жазуу түрүндө жазгыла. Анын ичинен жөнөкөй сандарды, андан кийин татаал сандарды атагыла.

Италиялык ашпоздор өтө чоң торт даярдашыптыр. Ал дүйнө жүзүндөгү эң чоң торт катарында «Гиннес рекорддору» китебине киргизилди. Торттун узундугу 2 километр 396 метр. Аны даярдоо үчүн 500 килограмм сары май, 900 килограмм кумшекер, 500 килограмм кара өрүк вареньеси, 14 000 жумуртка иштетилген. Чоң тортту даярдоодо 200 киши тер төгүп эмгектенишкен. («Гулхандан»)

164-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, андан суроо аркылуу сан атооч сөздөрдү тапкыла.

1. Эң терең көл – Байкал көлү. Анын өтө терең жери 1741 метр. Байкал көлүнүн узундугу 636 километр. Ал жерде 300 километрлүү Байкал кырка тоосу созулуп жатат. 2. Сууну эң көп ичкен жаныбар – төө. Ал бир аз гана saatтын ичинде 186 литр сууну иче алат экен. Бул 18 чоң чака суу болот.

165-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула. Суроо аркылуу сан атооч сөздөрдү тапкыла.

1. Эламан мектепке баруу үчүн 50 метр гана жол басат. 2. Сайра өзү жасаган тортко 100 грамм кумшөкөр да кошту. 3. Жайында чоң энем 200 литр шербет даярдап, кышка камдап койду. 4. Арзыкандын бою 1 метр 70 сантиметр. Чоң атам өстүргөн эки түп алма дарагы 160 килограмм мөмө берди.

 Байкадыңарбы? Жогорку көнүгүүлөрдөгү сан атоочторго метр, километр, литр, грамм сыйктуу сөздөр менен бирге келгенде да, бир гана суроо берилет. Мисалы: Байкал көлүнүн узундугу канча? Эламан мектепке баруу үчүн канча жол басат?

Алты күн ачка калсаң да, атанды сыйла.

166-көнүгүү. Сан атооч менен зат атооч сөздөрдөн беш сөз айкаштарын түзгүлө. Сан атооч сөздөрдүн зат атоочтор менен интонациялык байланышына көнүл бургула.

САН АТООЧТУН СҮЙЛӨМДӨ АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРДҮН МИЛДЕТИН АТКАРЫШЫ

Сан атооч сүйлөмдө көбүнчө айкындоочтук милдетти аткарат. Ээнин да, баяндоочтун да милдетин аткарыши мүмкүн.

Мисалы: 1. Беш окуучу келди. Беш – аныктооч.

2. Алмаз биринчи сыйланды. Биринчи – бышыктооч.
3. Саат ондордо келет. Ондордо – толуктооч.
4. Экөө барды. Экөө – ээ.
5. Жүздүн жарымы – элүү. Элүү – баяндооч.

167-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү талдайбыз. Карагыла, сан атооч сөздөр сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрүнүн милдетин аткарды?

1. Мен он жаштамын.
2. Алты карыя келди.
3. Балдардын экөөсү атасын көздөй жүгүрүштү.
4. Анын жакшы көргөн баасы – беш.

168-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү талдагыла. Сан атооч сөздөр сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрүнүн милдетин аткарды?

1. Элмира тогузунчу класста окуйт.
2. Бешинчилер тараشتы.
3. Атам кыркта.
4. Анын айдал келе жаткан койлору – жыйырмадай.
5. Банандын экөөсү меники болсун.
6. Окуучулардын он төртү англис тилин окушат.

Жүз жолу уккандан, бир жолу көргөн жакшы.

169-көнүгүү. Макалдарды көчүрүп жазгыла, сан атоочторду оозеки талдагыла.

1. Сөз – бирөө, кулак – экөө.
2. Жасаганың бирөө үчүн болсо, үйрөнгөнүң өзүн үчүн.
3. Бирөөгө зар, бирөөгө кор.
4. Билгениң тогуз, билбегениң токсон тогуз.
5. Кыздын кырк чачы – улуу.

АТ АТООЧ

Затты же анын белгилерин атабай турup, аларды жалпы мааниде көрсөтүүчү сөздөр ат атоочтор деп аталат. Алар зат атоочтун ордуна колдонулгандыктан, ким?, эмне?, кимдер?, эмнелер? деген суроолорго жооп берет. Ат атооч сөздөр: мен, сен, ал, сиз, биз, силер, сиздер, алар, бул, тигил, ким, эмне, ошол, ошол ким?, ошол эмне?, кайда?, качан?, баары, бүткүл, эч ким, эч нерсе ж.б.

170-көнүгүү. Текстти окуп, кара тамга менен базылган сөздөр кайсы сөз түркүмүнө таандык экенин оозеки айткыла.

ИЙНЕЛИК

Мени айланып кымындай вертолёт учуп жүрөт.
Ал өтө кызык болучу: үнү да, добушу да жок эле. Анткени **анда** буроосу да, мотору да болгон эмес. Көп узабай **ал** узун камыштын сабагына барып конду. Баа, көрсө ийнелик турбайбы!

Ого, башынын чондугун кара, көзүнүн тостой-гонун көрчү! **Анын** узун тунук канаттары, тартайган алты буту, ичке узун денеси ар дайым дирилдеп турат.

- Кармасамбы, койсомбу?
- Аңгыча **ал** учкан бойдан кетти.
- Болуптур, кетсөң кете бер,
менин ишим эмне? Бирок сак

бол! Тентек көрүнөсүн, сууга түшүп кетпе!...
(Ладислав Кухта)

 Кармаганы жакшы беле же жөн койгонубу? Эмне дейсинер? Жаратылышты, жан-жаныбарларды этияттагыла.

171-көнүгүү. Макалдарды окуп, дептеринерге көчүрүп жазгыла. Ат атооч сөздөрдүн астын бир сызық менен белгилегиле.

1. «Мен» деген чел, «биз» деген көл.
2. Биздин көчөдө да майрам болор.
3. Сен салар да мен салар, атка чөптү ким салар?

 чел – өтө жука зат, кабыкча.

 Жаман сөз – жандын бычагы, жакшы сөз – эне кучагы.

 172-көнүгүү. Текстти көчүргүлө. Ат атоочторду тап-кыла.

Касым ата топ тээп ойногон балдардан би-рөөсүнүн нан жеп жатканын көрдү. Анын аппак өскөн каштары жыйрылды. Абышка жердеги нандын кукумдөрүн тере баштады. Закир уялышып кетти:

- Мени кечириңиз, ата. Сиз ийилбениз, күкумдөрдү өзүм терем, – деди ал.
- Балам, мен ийилген жокмун, нандын күкумдөрүнө таазим кылышып жатам, – деди ата.

(Толкун Расуловдон)

 жыйрылуу – тырышып бүрүшкөн, иренжиген абалга келүү; **күкүм** – нандын бүртүкчө болуп майдаланган, күкүмдөнүп талкаланган майда бөлүгү.

173-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттердин ордуна ылайык келген ат атооч сөздөрдү коюп жазғыла.

1. ... быйыл төртүнчү классты бүтүрөмүн.
2. ... биздин үйгө келген. 3. ... тарткан сүрөтү аябай жакты. 4. Мугалимибиз ... жаңы ырлардан үйрөттү.

174-көнүгүү. Ырды жаттап алып, дептериңерге көчүргүлө. Андан ат атооч сөздөрдү терип, айтып бергиле.

Эне тилим – карегим,
Сенде менин дарегим.
Сен турганда мен бармын.
Сен турганда бар элим. (Т. Арыков)

 «Сиз», «биз» деген сыллык сөз, «сен», «мен» деген сенек сөз.

 сенек – катып калган, шал болуп калган.

 175-көнүгүү. Табышмактын жандырмагын тапкыла. Көчүрүп жазып, ат атооч сөздөрдүн астын сыйзыла.

Мен кыйкырсам чокудан,
Ал заңгырайт коктудан,
Өзү түгүл изи жок,
Бул әмнө деп чочусам. (Ж.....)

ЖАКТАМА АТ АТООЧ

Мен, сен (сиз), ал деген ат атоочтор үч жакты мүнөздөп тургандыктан **жактама ат атоочтор** деп аталат. Адатта сүйлөмдө алар ээниң кызматын аткарат. Мисалы: Мен иштедим. Сен иштедиң. Ал иштеди.

Жактама ат атоочтор жекелик жана көптүк санда болуп, жөнөкөй (сен) жана сылық (сиз) түрдө айтылат.

Төмөнкү жадыбалдан байкагыла:

Жактар	Жекелик сан	Көптүк сан
1-жак	Мен	Биз
2-жак	Сен (жөнөкөй түрү)	Силер (жөнөкөй түрү)
3-жак	Сиз (сылық түрү) Ал	Сиздер (сылық түрү) Алар

176-көнүгүү. Мен, сен, ал жактама атоочторду катыштырып, ээ жана баяндоочтон турган сүйлөмдөр түзгүлө.

177-көнүгүү. Табышмактын жандырмагын тапкыла. Сөз түркүмү боюнча оозеки талдоо жүргүзгүлө.

Конгуроосу шыңғырайт,
Кулагыма шыбырайт.
Сен сүйлөсөң жооп айтат,
Бул эмне, билсөң айт? (Т.....)

178-көнүгүү. Көчүрүп жазгыла, ат атооч сөздөрдүн астын сыйзыла.

1. Мен «Ак кеме» повестин окудум. 2. Сен азыр кайсы китепти окуп жатасың? 3. Ал ма-
калдарды көп билет. 4. Биз музейге бардық.
5. Силер эң жакшы окудуңар. 6. Алар чоң
энеге жардам беришти.

Жакшы болсоң жатық бол, чындық сенден адашпайт,

жатық – сыпайы, сылық, орой әмес, кичи пейил,
әлпек.

179-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү чекиттердин ордуна
жактама ат атоочтордун тиешелүүсүн кооп, көчүрүп
жазғыла.

1. ... окууга бардым. 2. шаарга кетти. 3. ...
бөбөгүн ойнотту. 4. ... машинасын ондоду.
5. ... селкинчек тептик. 6. ... малды караш-
ты. 7. ... чай ичиңиз. 8. ... эс алдыңыздар.

180-көнүгүү. Текстти окуп көчүргүлө. Ат атоочтор,
кайсы жак жана кандай санда турганын айткыла.

КУТТУКТОО

Курбум, Нургүл! Мен сени туул-
ган күнүң менен куттуктайм. Сага
узун өмүр, окууларыңда ийгилик-
тер каалайм.

Курбуң Гүлбарчың

181-көнүгүү. Текстти окугула, ат атоочторду тапкыла. Кайсы жакта, кандай санда турганын оозеки айткыла.

Биз куурчак театрына бардык. Силер «Тұлқы менен Турна» спектаклин көргөнсүнөр. Тұлқы менен Турна дос болушту. Алар бири-биринин үйүнө мейманга барышты. Алардың достуғу көпкө созулбады. Анткени, алар доско достой мамиле қылышпады. Дос сыйлайт, душман қыйнайт деген макал бекерге айтылбаган экен да. Силер әмне дейсинар?

 Мен, сен, ал жактама ат атоочтор жекелик санды, **биз, силер, алар** жактама ат атоочтор көптүк санды билдирет.

182-көнүгүү. Үзүндүнү окугула. Көчүрүп жазып, жактама ат атоочтордун астын сыйзыла.

Ошондо Мүйүздүү Бугу-Эне баланы жанына чакырды:

– Кимдин баласысың?

Кимдин баласы экенин айтуудан кысынып, бала унчукпады.

– Таятам экөөбүз сени абдан жакшы көрөбүз, Мүйүздүү Бугу-Эне. Сени көптөн бери күтүп жүргөнбүз, – деди бала.

– Мен да билем сени. Таятанды да билем. Ал жакшы киши, – деди Мүйүздүү Бугу-Эне. (Ч.А.)

183-көнүгүү. Ак калпак жана комуз тууралуу эмнелерди билесинер? Алар жөнүндө сүйлөмдөр түзгүлө. Сүйлөмүңөрдө жактама ат атоочтордон да пайдаланыла.

ЖАКТАМА АТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Жактама ат атооч сөздөр да жөндөмөлөр менен жөндөлөт.

1. **Мен, сен, ал** деген жактама ат атооч сөздөр илик жөндөмөдө **мен + нын = менин** (-ын, -ин), барыш жөндөмөдө **мен + га = мага** (-га), табыш жөндөмөдө **мен+ны=мени** (-ы, -и) болуп жөндөлөт.

2. Үчүнчү жактын жекелик түрүндөгү **ал** деген ат атооч атооч жөндөмөсүндө өзгөрүлбөйт да, барыш жөндөмөдөн башка жөндөмөлөрдө **ан** деген жөндөлүүчү негизге өтүп жөндөлөт. Жактама ат атоочтун көптүк түрү кайсы сөз түркүмү сыйктуу жөндөлөт?

Төмөнкү жадыбалдан карап, салыштырып көргүлө.

Жекелик сандагы жактама ат атоочтордун жөндөлүшү				Көптүк сандагы жактама ат атоочтор- дун жөндөлүшү	
А. Ким?	мен	сен	ал	силер	сиздер
И. Кимдин?	менин	сенин	анын	силердин	сиздердин
Б. Кимге?	мага	сага	ага	силерге	сиздерге
Т. Кимди?	мени	сени	аны	силерди	сиздерди
Ж. Кимде?	менде	сенде	анда	силерге	сиздерде
Ч. Кимден?	менден	сенден	андан	силерден	сиздерден

184-көнүгүү. Жактама ат атооч сөздөрдү дептериңерге көчүрүп жазғыла. Ал сөздөрдүн кайсы жөндөмөдө турганын аныктагыла.

Мага Ташкентте жашаган досумдан кат келди. Ал мектеби, классаштары жөнүндө жазыптыр. Ага сабактардан математика өтө жагарын, «Жаш математик» ийримине мүчө экенин айттыптыр. Мен да анын катына жооп жаздым. Өзүм, ата-энем, досторум жөнүндө баяндадым.

185-көнүгүү. Ат атооч сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзүп жазғыла. Ат атооч сөз кайсы жөндөмөдө ээлик милдетти аткарды?

1. Биз айылда жашайбыз.
2. Биздин ...
3. Бизге ...
4. Бизди ...
5. Бизде ...
6. Бизден ...

Ким көп окуса, ал көптү билет.

186-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жөндөп жазыла.

Сиз, сiler, алар, ошол.

АТ АТООЧТОРДУН СҮЙЛӨМДӨ БАШ ЖАНА АЙҚЫНДООЧ МҰЧӨЛӨРДҮН МИЛДЕТИН АТКАРЫШЫ

Ат атоочтор сүйлөмдө баш жана айқындооч мұчөлөрдүн милдетин аткарат.

Мисалы:

1. **Биз** келдик. Биз – ээ.
2. Журттун келечеги да, ишенгени да **биз**.
Биз – баяндооч.
3. **Менин** досум келди. Менин – аныктооч.
4. **Аларды** чакырдык. Аларды – толуктооч.
5. Балдар **бизде** болушту. Бизде – бышыктооч.

187-көнүгүү. Сүйлөмдердү көчүрүп жазып, сүйлөм мұчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Ат атоочтор кайсы сүйлөм мұчөлөрүнүн милдетин аткарғанын айткыла.

1. Ал сонун ырдады.
2. Мен сilerге жомок айтып берейин.
3. Менин да колумда өнөрүм бар.
4. Апа, эмне жумуш болсо, мага айтыңыз.

188-көнүгүү. Төмөнкү макалдардан ат атооч сөздөрдү тапкыла. Сүйлөмдөгү милдеттерин аныктап, тишиштүү белгилерин койгула.

1. Баарынан нан улук. 2. Окуу – бул эмгек. 3. Ким көп окуса, ал көптү билет. 4. Кимдин **сараң** экенин кайырчы билет. 5. Баарынан өкүнүч жаман. 6. Ким ишенсе ушакка, өзү да түшөт тузакка. 7. Ар кимдин туулган жери – Мисир. 8. Ар ким өз пейилинен табат. 9. Ар ким өз сөзүнөн сындалат. 10. Өз күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.

 сараң – зыкым, дүнүйөкор, колунан эч нерсе чыкпаган.

 Мен, сен, сиз, ал, биз, силер, сиздер, алар өндүү жактама ат атоочтордон башка да **бул, тигил, ким, эмне, ошол, ошол ким?, ошол эмне?, кайда?, качан?, баары, бүткүл, эч ким, эч нерсе** деген ат атооч сөздөр да бар.

 Мен жакшы да сен жакшы,
Даны толук дан жакшы.

 189-көнүгүү. Бул, тигил, баары, качан?, бүткүл, ошол, ушул өндүү ат атоочторду чекиттердин ордуна коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. ... биздин мектеп. 2. ... бараткан кишилер – ата-энелер. 3. Жыйналышка ... катышышат. 4. Жыйналыш ... болот? 5. ... дүйнөнү кыдырсаң да Мекениндей жерди табалбайсың. 6. Биздин жер – ... 7. ... бактылуу балалыгыбызга шарт жараткан камкор инсандар бар.

ЭТИШ

Заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирип, **эмне кылды?** **эмне кылат?** **эмне кылып жатат?** **эмне кылышат?** **эмне кылып жатышат?** **эмне болду?** деген суроолорго жооп берген сөздөрдү этиш дейбиз. Этиш сөздөр сүйлөмдө баяндоочтун милдетин аткарат.

Мисалы: Кар калың жаады. Эмне болду? – Жаады. Бул сөз кардын жааганын билдириди, баяндооч.

190-көнүгүү. Сөздөрдү окуп, чекиттердин ордуна алардын кыймыл-аракетин көрсөткөн сөздөрдү жазгыла. Алар сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарды?

Уй . . . Дүкөнчү . . . Муз . . . Кар . . . Бала
... . Машина . . .

191-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзүп жазгыла.

Самолёт, жамгыр, от, суу, булут, окуучу.

192-көнүгүү. Текстти окугула. Кара тамга менен белгиленген сөздөрдү дептериңерге суроолору менен көчүрүп жазгыла.

Ата өтүк, эне өтүк жана бала өтүк улагада ынтымактуу **жашайт эле**.

Бир күнү бала өтүк **ыйлады**:

– Бардык жагым **ооруп жатат**. Үрайымсыз бала мени менен суу **кечи**. Чон-кичине таштарды **тепти**.

Ата өтүк менен эне өтүк бала өтүккө **боору оорушту**. Оюнкараак бала оорупуу өтүкчөнү дагы да **кыйнай берди**. Кыш күндөрүнүн биринде бала өтүктүн жагы **айрылды**.

Жаман баланын онолбостугун билишип, өтүктөр үй ээлеринен **качышты**... (З. Муминова)

Үлгү: Жашайт эле. (Эмне кылат эле?)

 Окуй берсең көзүндү ачат, отура берсең жалкоолук басат.

 193-көнүгүү. Текстти окуп, андан этиш сөздөрдү тапкыла. Көчүрүп жазып, этиш сөздөрдүн астын эки сзызык менен белгилегиле.

Мен тикендерим менен үйүмө алма, козу карындарды ташыймын. Ийнем менен жалбырактарды сайып алып жыйнаймын. Анын арасында тынч уктайм. Бөрүнү, куу түлкүнү ийнелерим менен коркутамын. Ийнелерим зыяндуу жыландарды жеңишимде жардам берет. (Т. Гойипов)

194-көнүгүү. Тексттен этиш сөздөрдү таап, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

Бабахан чымчыктын баласын абдан кыйнады. Сууга салып сүздүрдү. Эки канатын бырпыратты. Кийин эки бутуна жип байлап, көчөгө

алып чыкты. Бабахан чымчыкты Талгатка жарым өчүргүч менен кызыл калемге алмашты.

Талгат чымчыктын бутундагы жипти абайлап чечти. Кийин асманга коюп жиберди. (Ө. Усманов)

195-көнүгүү. «Жаңы сөз жасоо» оюнун топторго бөлүнүп ойногула. Берилген мүчөлөргө ылайык жаңы этиш сөздөрдү жасагыла.

...ил, ...ыл, ...ет, ...ат, ...лат, ...айт, ...өт, ...бейт.

**Ақылы бар билимди самайт,
Ақылы жок кийимди самайт.**

196-көнүгүү. Макалдарды окугула. Аларды көчүрүп, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

1. Ийне көзүнөн сыннат, адам сөзүнөн сыннат.
2. Күч кетет, билим кетпейт. 3. Ақыл оошот, ырыс жугушат. 4. Акыйкат жеңет. 5. Ак ийилет, кара сыннат.

197-көнүгүү. Төмөнкү ырдан үзүндү окугула. Этиш сөздөрдү суроо коюп, айтып бергиле.

Байчечекей таап алдым.
Ойноп жүрүп талаада.
Ачпаса да гүлдөрүн,
Алпардым аны апама.

Григоре Виеру. (Молдавия)

198-көнүгүү. Төмөнкү сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет? Алар кайсы сүйлөм мүчесүнүн милдетин ат-каралат? Чекиттердин ордуна зат атооч сөздөрдү таап жазғыла.

1. ... учат, конот, сайрайт.
2. ... окуйт, сүрөт тартат, жазат, жооп берет.
3. ... ченейт, бычат, тигет.

199-көнүгүү. Үрдү окугула. Этиш сөздөргө суроо коюп, айтып бергиле.

ААРЫ МЕНЕН ИШЕНБАЙ

Эч капарсыз аарылар,
Эмгектенип жүрүштү.
А Ишенбай буларга,
Өзүнчө эле тишишти.

Эргулду эми көрүп ал,
Кире качып жан калды.
Бети-башы дулдуюп,
Кулактары далдайды.

(А. Мисиров)

Аарынын үюгунан тийбе.

200-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө. Ал сөздөр сүйлөмдө кандай милдет аткарганын байкагыла.

Албады, калбады, кетти, учту, батат, атат,
айдайт, чабат, казат, өстүрөт, гүлдөйт, бышат.

ЭТИШТИН ЧАКТАРЫ

Этиштин чактары кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин болорун (**жазамын**), же ошол учурда болуп жаткандыгын (**жазып жатамын**), же мурда болуп өткөндүгүн билдирет (**жаздым**). Ошого байланыштуу этиш үч чакка бөлүнөт:

1. Келер чак. **Алина ырдайт.**
2. Учур чак. **Алина ырдап жатат.**
3. Өткөн чак. **Алина ырдады.**

Этиштин чактары

Келер чак	Учур чак	Өткөн чак
Эмне кылат? Окуйт Иштейт	Эмне кылып жатат? Окуп жатат Иштеп жатат	Эмне кылды? Окуду Иштеди

201-көнүгүү. Сүрөттөргө карата сүйлөмдөр түзүп жазгыла. Сүйлөмдөгү этиш сөздөр кыймыл-аракеттин кайсы учурларын көрсөтүп турат?

Эмне кылат?

Эмне кылып жатат?

Эмне кылды?

202-көнүгүү. Текстти окугула. Көчүрүп жазып, этиш сөздөр кайсы чактарды көрсөтүп жатканын айтып бергиле.

Суусуз адам, жан-жаныбарлар,
өсүмдүктөр жашай албайт. Суусу
жок жерде жашоо да болбайт.
Суу тынымсыз ағып жатат. Ил-
гертеден ата-бабаларыбыз суусу
бар жерлерге отурукташкан.

203-көнүгүү. Ырды окугула. Китеptи жаап, жатка жа-
зып, салыштыргыла. Андагы этиш сөздөр кайсы чакты
көрсөтүп турат?

Апам да сүйлөйт тынчтык деп,
Атам да сүйлөйт тынчтык деп,
Терең сиңген каныма,
Кандай бир сонун тынчтык кеп.

(Р. Рыскулов)

 **Жети элдин тилин бил, жети түрлүү би-
лим бил.**

 204-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөрдү көчүрүп жа-
зып, алардын кайсы чакта экенин көрсөткүлө.

1. Мекенге болгон сүйүбүздү жакшы окуу,
пайдалуу эмгек, чыныгы инсан болуу аркылуу
билдириебиз. 2. Айкөл Манас чачылган элди жый-
наган. 3. Чыңгыз Айтматов сөз өнөрү аркылуу

дүйнө элдерине таасир этти. 4. Биз өзүбүздүн ата-бабаларыбыз менен сыймыктанабыз.

ӨТКӨН ЧАК

Өткөн чак кыймыл-аракеттин мурда болуп өткөнүн билдириет. Өткөн чак эмне болду? эмне кылды? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Кар эриди. Самара жазды.

Кар эмне болду? – **Эриди.**

Самара эмне кылды? – **Жазды.**

205-көнүгүү. Эмне кылды? деген суроого жооп берген сөздөрдү көчүрүп жазғыла. Алар кыймыл-аракеттин кайсы чагын билдирип турат?

Ойлонду, ойноп жатат, окуйт, сүйлөдү, окуду, укту, учат, жазып жатат, эстеди, күлдү.

206-көнүгүү. Окугула. Этиштерди таап, көчүрүп жазғыла. Уңгу жана мүчөгө ажыраткыла. Этиштердеги **-ды, -ган** мүчөлөрү кандай маанини билдирип жатат?

Бейсбол Америкада өтө өнүккөн. Ал спорттун бир түрү. 1999-жылы Өзбекстанда бейсбол федерациясы түзүлдү. Өзбекстан дүйнө жана Азия федерациясына мүчө болду. Бейсболчуларыбыз 2001-жылы эл аралык майданга чыгышты. Алар 2001-жылы Индонезиянын Жакарта

шаарында өткөрүлгөн бейсболчулардын мелдешинде катышышты.

Ташкент шаарынын Рахат көлү боюнда бейсболчулар шаарчасы курулган. («Гулхандан»)

-ды, -ган мүчөлөрү этиштин өткөн чагын жасайт.

207-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөрдү өткөн чак этишине оозеки айландыргыла.

Бийлешет, барышат, келишет, туурап жатат, сурашат, өрүп жатат, уктайт.

Алма башка жетем деп, чалма башка кезикти.

 чалма – тоголоктошкон, кургап калган кесек, топурак, ылай.

 208-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, көчүрүп жазгыла. Этиш сөздөргө суроо коюп, кайсы чакты көрсөтүп турганын айтып бергиле.

Улуу акын Женижок «Аккан суу» деген ырын жети күн катары менен айтып, анан бутургөн. Ал аккан сууну адам үчүн ырыскы деп ырданған. Үрда суунун пайдасы, анын жер жүзүн кулпунтуп турган керемет касиеттери айтылды. Ушундай ырлар инсандарга күчтүү таасир этти. Адам жаратылыш менен ар дайым карым-каташта болгон. Жаратылыш тартуулаган байлыктарды көздүн карегиндей сакташкан.

Силер да жаратылышты сүйгүлө. Айланачөйрөнү таза кармап, сууну булгабай, анын баркын баалай билгиле.

УЧУР ЧАК

Учур чак кыймыл-аракеттин азыр болуп жатканын билдирип, эмне кылышп жатат? деген суроого жооп берет.

1. Этишке **-уда** мүчөсү жалганып, жөнөкөй учур чак этиши түзүлөт. Мисалы: **Алмаз азыр жакшы окууда.**
2. Негизги этишке **-ып**, **-а** мүчөлөрү уланып, аларга **отур**, **тур**, **жүр**, **жат** деген жардамчы этиштер айкашып, татаал учур чак этиши түзүлөт. Мисалы: **Алтынай окууга бара жатат.**

209-көнүгүү. Сүрөттөрдү карагыла. Төмөнкү суроолорго жооп берген бир нече сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Эмне кылышп жатат?

Эмне кылышп жатышат?

210-көнүгүү. Төмөнкү берилген зат атоочторго ылайык келген учур чак этиштерин коюп жазгыла.

Үлгү: Окуучу угуп жатат. Мугалим сабак өтүүдө.

211-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттердин ордуна учур чактагы этиш сөздөрдү коюп жазгыла.

1. Элдин турмушу күндөн-күнгө жакшы
2. Сахнада менин курбум
3. Кишилер автобуска
4. Эртеден бери апамда

 Эң ачуу да тил, эң таттуу да тил.

 212-көнүгүү. Текстке тема коюп, көчүрүп жазгыла. Учур чак этиштерин таап, алардын астын сыйзыла.

Чоң энем жип ийирүүдө. Чоң атам телевизор көрүп отурат. Атам газета окуп жатат. Апам тамак жасоодо. Айзирек оюнчуктары менен ойноп отурат. Мен үйгө берилген тапшырманы аткарып жатамын.

КЕЛЕР ЧАК

Келер чак кыймыл-аракеттин алдыда боло тургандыгын билгизип, **эмне қылат?** **эмне қылышат?** деген суроолорго жооп берет. Мисалы: **Атам Ташкентке барат.** **Эмне қылат? – Барат.**

213-көнүгүү. Текстти окугула. Суроо коюп, этиш сөздөрдү тапкыла. Ал этиш сөздөр кыймыл-аракеттин кайсы учурун көрсөтүп турат?

Мен эртең мөнен эрте турамын. Тоокторго жем чачамын. Гүлдөргө суу куямын. Апам уй сайт. Анан ал инимди бакчага жеткирет. Апам келери менен чогуу тамактанабыз. Мен мектепке барамын. Сабактан кечикпеймин.

214-көнүгүү. Табышмактарды окугула. Берилген жандырмактардан пайдаланып, ар бир табышмактын жандырмагын тапкыла.

1. Тий-тий десем тийбейт,
Тийбе-тийбе десем тиет. (Э...)
2. Калалуу коргон бузулду. (Т.....
3. Сансыз жибек самсаалайт. (Ч..)
4. Оймоктой жерден от чыгат. (М..... к...)
5. Атасынын кулагын баласы чукулайт. (К..., а....)

215-көнүгүү. Макалдарды окугула. Көчүрүп жазып, этиш сөздөрдүн кайсы чакты көрсөтүп жатканын байкагыла. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

1. Окуган – озот, окубаган – тозот.
2. Көп түкүрсө, көл болот.
3. Иштүүнүн иши бүтөт, ишсиздин күнү өтөт.

Так жүрсөң, тагдырың оңолот.

216-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү келер чак этишке айландырып жазгыла.

Иште, бар, жыйна, ук, ойно, оку, кел, бийле, күл, жаз, тос.

ЭТИШТИН ЖАКТАЛЫШЫ ЖАНА ЖАК, ЧАК, САН БОЮНЧА ӨЗГӨРҮШҮ

Кыймыл-аракеттин кайсы жак тарабынан иштелгенин көрсөтүшүн этиштин жакталышы дейбиз.

Мисалы: 1-жак: Мен жаздым. 2-жак: Сен жаздың. 3-жак: Ал жазды.

Этиш сөздөр жекелик, көптүк жана жөнөкөй, сылық болуп да жакталат.

Мисалы: Сен окудуң. (Жекелик сан, жөнөкөй түрдө) Сиз окудуңуз. (Жекелик сан, сылық түрдө) Силер окудуңар. (Көптүк сан, жөнөкөй түрдө) Сиздер окудуңуздар. (Көптүк сан, сылық түрдө).

217-көнүгүү. Төмөнкү этиштерди окугула. Оозеки түрдө ушул сүйлөмдөрдү учур чак жана келер чакка айландырып айткыла.

Жекелик санда, өткөн чакта: 1. Мен гүлдөрдү сугардым. 2. Сен мага жардам бердин. (Жөнөкөй түрдө). Сиз мага жардам бердиңиз. (Сылышк түрдө). 3. Ал суктанып карады.

Көптүк санда, өткөн чакта: 1. Биз топ ойнодук. 2. Силер топташ ойнодуңар. (Жөнөкөй түрдө). Сиздер топташ ойнодуңуздар. (Сылышк түрдө). 3. Алар селкинчек тебишти.

-мын, -быз, -сың, -сыңар, -сыз, -сыздар кээде кыскартылган учуру: -м, -к, -ң, -ңар, -ңыз -ңыздар, -т өндүү жекелик жана көптүк сандагы жак мүчөлөрү жалганип, баяндоочтук милдетти аткаруучу этиштер өзгөрөт. Этиштер мүчөлөр менен колдонулганын этиштин жак, чак жана сан өзгөрүшү дейбиз.

218-көнүгүү. Текстке тема коюп, көчүрүп жазгыла. Этиш сөздөрдүн астын сызып, кайсы жакты, чакты жана санды көрсөткөнүн айтып бергиле.

Күндөрдүн бириnde Бактыбек апасы экөө базарга барышты. Бир кезде коён саткан аянтчага келишти. Коёндор жаш беденин бүрүн тырстырыс эттирип жеп жатышат.

Бактыбек улам бирин колу менен сылап, аябай суктануу менен карап турду. Апасы кетели

десе да болбоду. Коёндор Бактыбекке аябай сонун көрүндү. Баарынан да аппак кичинекей бөжөк сонун экен. (О. Абылдаев).

Тарбия – баасыз байлык.

219-көнүгүү. Текстти окуп, андан этиш сөздөрдү таап, үлгүдөгүдөй иштеп жазыла.

Биздин мектептин окуучулары бак-дарактардын көчөттөрүн отургузушту. Аларды өз убагында карашат. Арык тартышып, сугарып турушат. Мектеби биздин айланасы узун бак-дарактарга курчалып, көркө бөлөнгөн. Биз ар бир бак-дарак үчүн камкордук көрөбүз. Жаз келди. Бак-дарактар бүр байлады.

Үлгү: Отургузушу – З-жактагы, көптүк сандагы, өткөн чактагы этиш сөз.

ЭТИШТИН СҮЙЛӨМДӨ АТКАРГАН МИЛДЕТИ

Этиш сөздөр сүйлөм ичинде баяндоочтуң милдетин аткарат.

Мисалы: Жазгүл келди. Талант окуп жатат. Эмне кылды? – Келди.

Эмне кылышып жатат? – Окуп жатат.

Сүйлөмдөрдөгү **келди, окуп жатат** деген этиштер баяндоочтуң милдетин аткарышты.

220-көнүгүү. Текстти окуп, андан этиш сөздөрдү тапкыла. Этиштер кайсы сүйлөм мүчөсүн аткарды? Оозеки жооп бергиле.

Китеп өз досунун көнүлүн оорутпайт. Китептин маегинен адам пайда алат. Мындай берекелүү пайданы эч жерден таптайсың. Китепти окуган адам өткөндү жана келечекти билет.

221-көнүгүү. Табышмакты окуп, жандырмагын тапкыла. Көчүрүп жазып, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

Сууга чөкпөйт,
Суук да өтпөйт.
Коё берсе учат,
Карматпай сыйзат. (Ш..)

222-көнүгүү. Берилген сөздөрдөн эки сүйлөм түзгүлө. Сүйлөмдү ажыратылып көрсөтүлгөн сөздөр менен баштагыла. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

Өсөөр әлдин балдары бири-бирине дос болот,

Өспөс әлдин балдары бири-бирине кас болот.

223-көнүгүү. Үрдү жаттагыла. Андагы этиш сөздөрү кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарғанын байкагыла.

НООРУЗ

Агартып көңүлдөрдү,
Тазартып пейилдерди.
Жаңы – жыл ажыраш,
Жергеме Нооруз келди.

Байыркы бабалардан,
Балдарына мурас калган.
Ынтымак, биримдикти,
Ыроолойт Нооруз майрам.

(Ы.Кадыров)

IV ЧЕЙРЕК

СИНТАКСИС

СҮЙЛӨМ

Айрым бир бүткөн ойду билдирген сөз же сөздөрдүн тизмеги сүйлөм деп аталац. Мисалы: Айнагүл гүлдөргө суу куйду. Бул сүйлөм төрт сөздүн тизмегинен туруп, Айнагүлдүн гүлдөргө суу куйгандығы жөнүндөгү ойду билдирет.

Сүйлөмдөр айтылыш максатына карай жай, суроолуу, буйруқ, илептүү сүйлөмдөр болуп бөлүнөт.

224-көнүгүү. Окугула. Маанилерин түшүндүргүлө. Булар эмнелер?

Сабак, мектеп, окуучу, автобус, классаштар, эне тил, ийрим, сахналық көрүнүш.

225-көнүгүү. Текстти окугула. Сүйлөм менен сөздүн айырмасын айтып бергиле. Сүйлөм деп эмнени айтабыз?

Биз мектепке автобусда барабыз. Окуучулар сабакка кечигишпейт. Классаштарым эне тили сабагынан жакшы окушат. Эне тилин билбей калуу эң жаман. Ошондуктан үй тапшырмаларын өз убагында аткарабыз. Мугалимди кунт коюп угабыз.

226-көнүгүү. Берилген сөздөрдөн үч сүйлөм түзүп, жазғыла. Сүйлөмдү атайын бөлүп көрсөтүлгөн сөз менен баштагыла.

**Кепти баамы менен уккан адам,
Сөздү даамы менен сүйлөйт.**

227-көнүгүү. Баяндоочтордон пайдаланып, чекиттердин ордуна сөздөр ойлоп таап, сүйлөм түзгүлө.

... ырдап жатат. ... жем чачамын. ... кызматына кетет. ... ойноп отурат. тапшырманы аткарып жатамын.

228-көнүгүү. Окугула. Текстте канча сүйлөм бар? Сүйлөмдөр кандай мазмунду билдирип жатат? Көчүрүп жазғыла.

Өзбекстан ар тараптан өнүгүп жатат. Ал өзүнүн туусуна, гербине ээ болду. Бириңчи башкы Конституциялык Мыңзамын жаратты. Дүйнөдөгү башка өнүккөн мамлекеттер арасында анын да туусу желбиреди. Өзбекстанга өтө көптөгөн мамлекеттерден меймандар келип турат.

229-көнүгүү. Текстке тема коюп, көчүрүп жазыла. Текстте канча сүйлөм бар?

Чыңғыз Айтматовдун чыгармалары көп тилдерге каторулган. Анын чыгармаларын дүйнө элдери сүйүп окушат. Эмгеги, өрнөктүү өмүрү келечек муундар үчүн үлгү болот. Анын өзбек элине болгон маҳабаты күчтүү болгон. Чыңғыз Айтматов менен өзбек элиниң улуу жазуучусу Адыл Якубов дос болушкан.

230-көнүгүү Үрдан үзүндүнү окугула. Анда канча сүйлөм бар экенин айткыла. Үрга тема койгула.

Сурнай тартып ыр ырдап,
Жердин гүлүн теребиз.
Сонун-сонун таштарды,
Издеп таап келебиз.
Катар-катар тизилип,
Гимнастика ойнойбуз.
Шайырлыкка берилип,
Өзөн сууну бойлойбуз.

(Элдик)

Сүйлөгөндү сүйсөң, укканга да үйрөн.

 231-көнүгүү. Окугула. Текстте канча сүйлөм бар? Ар бир сүйлөм кандай мазмун билдирип жатат? Текстке тема коюп, көчүрүп жазыла.

Сен ким кимгө салам берүү керектигин билесинбى? Ким мурда салам берүүсү зарыл?

Көпчүлүккө жалгыз киши салам берет. Аттуу же машинадагы киши жөө бараткан адамга салам бериши керек. Жөө жүргөн киши отурган, жаткан кишиге салам берет. Өзүндөн чоңго салам берүүнү унутпа! (Махмуд Саттор)

ЖАЙ СҮЙЛӨМ

Бир нерсени кабарлоо, баяндоо маанисинде жайынча айтылган сүйлөм жай сүйлөм деп аталат. Жай сүйлөмдүн аягына (.) чекит коюлат.

Мисалы: **Жаркыраган жаз келди.**

232-көнүгүү. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Ар бир сүйлөм өзүнчө кандай ойду түшүндүрүп тургандыгын аныктап, айтып бергиле.

Биз бакка бардык. Бактагы дарактардын, чөптөрдүн жаз мезгилиндеги өзгөрүшүнө байкоо жүргүздүк. Бак ичи жашылга боёлгон. Мөмөлүү дарактар гүлдөгөн. Бак ичинде жапжашыл чөптөр өсүп жатат.

233-көнүгүү. Текстти окугула. Тексттин мазмуну эмнеңи баяндан жатат? Тема коюп, оозеки сүйлөп бергиле.

Мемиреген тынчтыкта аарылардын ызылдаған ыры кулакка музыкадай угулат. Мындай соңун учурда бир да кыбыраган жандык уюгунда калбайт. Шашыла сыртка чыгышат. Ар кимиси өз түйшүгү менен алек.

Жаратылышта ар нерсенин өз ынагы, өз шериги бар. Көпөлөк менен аарылардын ынак досу – гүлдөр. Гүлсүз алардын күнү да, жашоосу да жоктой.

234-көнүгүү. Текстти окуугула. Сүйлөмдөрдү баш тамга менен баштап, тыныш белгилерин коюп, көчүрүп жазгыла.

Билим – байлык ага жеткен кем болбойт аны сенден ууру да алдамчы да тартып ала албайт.

Тактыктан доступ бузулбайт.

235-көнүгүү. Текстте канча сүйлөм бар? Алар кандай сүйлөмдөр? Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, баш мүчөлөрүн белгилегиile.

Улуу боёкчу кырк казанда боёкторун бышырып жаткан экен. Боёкторго карыдар болуп Жазай келиптири. Ал өзүнө жашыл боёкту тандаптыр.

Ушул кезде күн чыгыш жактан Жай жетип келиптири. Боёкчу Жайга ар түрдүү боёктордон бериптири. Андан кийин боёк базарына Күз келиптири. Күз сары, кызгылт, кызгылт-сары түстөрдөн алыштыр. Баарынан кийин Кыш келиптири. Бул учурда казанда жеке гана ак түс калган эле. Кыш башка мезгилдерден капа болуптур. Ошондуктан адамдар Кыш өксүп калбасын

деп Жаңы жылда арчанын бутактарына түрдүү түстөгү оюнчуктардан илип коюшат экен. (Оллоёр Бегалиев)

СУРООЛУУ СҮЙЛӨМ

Суроо маанисинде айтылган сүйлөм суроолуу сүйлөм деп аталат. Суроолуу сүйлөмдүн аягына (?) суроо белгиси коюлат.

Мисалы: Биз музейге качан барабыз?

236-көнүгүү. Окуп, жалаң суроолуу сүйлөмдөрдү дептериңерге көчүрүп жазгыла. Жазган суроолуу сүйлөмдөргө карата тема коюуга болобу?

- Саламатсызыбы? – деген калтыраган баланын карғылданган үнү угулду. Бала мага эң эле аянычтуу көрүндү. Үмүт кылгансып жал-жал карап, мукактана калды. Баланын кебетеси өтө бош, өтө аянычтуу.
- Сүрөттү жакшы көрөсүңбү? – дедим манда-йын сылап.
- Ооба.
- Тарта билесиңби?
- Билем.
- Фамилияң ким?
- Айтикеев.
- Атың ким?
- Жапар.
- Тартканың барбы?
- Бар.

237-көнүгүү. Төмөнкү тексттен жай сүйлөмдөрдү биринчи, кийин калган сүйлөмдөрдү окугула. Алар кандай мааниде айтылды?

КАЙДА?

- Ак куунун ою кайда?
- Көлдө.
- Чаяндын ою кайда?
- Чөлдө.
- Азаматтын ою кайда?
- Элде.
- Акыл кайда?
- Акыл башта.

Суроолуу сүйлөмдөрдүн жардамы менен адамдар өз ойлорун айтышат.

238-көнүгүү. Суроолуу сүйлөмдөрдүн баяндоочтурнадагы -бы мүчөсүн алып салып, тыныш белгилерин тууралап, текстти көчүрүп жазгыла.

– Эртең экскурсияга барабызыбы? Мектепке эртең менен saat 8 де чогулабызыбы? Анан кечке маал келип калабызыбы? – деди Айганыш шашкалактап.

– Ооба, топ, фотоаппарат, кийим-кече, тамакашыңар даярбы? Эми эс алып, эртерээк келгиле, – деди Бексултан агай жылмайып.

Жанга күйгөн – жандай дос, жанга күйбөс – кандай дос?

239-көнүгүү. Төмөнкү суроолордун жоопторун жазыла. Берилген суроолор менен жазган жоопторду салыштырып, сүйлөмдөрдүн айырмачылыктарын айткыла.

1. Силердин үй-бүлөңөрдө канча адам жашайт?
2. Атандын аты ким?
3. Апаңдын аты ким?
4. Алар кайда иштешет?
5. Бир туугандарыңдын улуусу ким?

БҮЙРУК СҮЙЛӨМ

Сүйлөөчүнүн өтүнүчүн, каалоосун, буйругун билдириген сүйлөм буйрук сүйлөм деп аталат.

Мисалы: **Сабактан кечикпе!**

240-көнүгүү. Төмөнкү текстти көркөм окугула. Буйрукту билдирип турган сүйлөмдөрдү тапкыла. Ал сүйлөмдөр кандайча айтылып жатат?

— Эй, абышка, кайда? Кайда барасың? Токто дейм!

— Кайда? Кайда? Мектепке! Неберем түштөн бери күтүп калды.

— Кайт артыңа! Кайт, болбосо!...

Абышка кайрылбады. Орозкул атты таштады да, суу жирей далбактап, жээк түбүнөн Момунга жетип, ийинден аткып, булка тартты.

241-көнүгүү. Макалдарды окуп, көчүрүп жазыла. Алар кандай сүйлөмдөрдөн түзүлгөн?

1. Карынын кебин капка сал.
2. Жакыныңа жат болбо, өз элиңе кас болбо.
3. Ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол.

242-көнүгүү. Жай сүйлөмдөрдү суроолуу жана буйрук сүйлөмдөргө айландырып жазыла.

1. Сен суроолорго так жооп бердин.
2. Силер бийлегенди үйрөндүңөр.
3. Жолдогу машиналардан этият болуп өттүң.
4. Сөздү жакшылап уктун.

Үлгү: Сен суроолорго так жооп бердинбى?
Сен суроолорго так жооп бергин!

Данектүү болсун сөз, дарактай өнүп өс.

243-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, буйрук сүйлөмдөрдү түзүп жазыла.

Тур, жүгүр, ыйлаба, кечикпегин, оку, сүйлөгүн.
Үлгү: Үйгө тез-тез келип тур!

ИЛЕПТҮҮ СҮЙЛӨМ

Күчтүү сөзим менен айтылган сүйлөм илептүү сүйлөм деп аталат. Илептүү сүйлөмдүн аягына (!) илеп белгиси коюлат.

Мисалы: Бах, Мекенибиз кандай көркөм!

244-көнүгүү. Текстти окугула. Кубануу, кейигендикти билдириген сөздөр кайсылар? Алар кандай сезим менен айтылды? Буларды кандай сүйлөмдөр дейбиз?

– Ура! Биз жеңдик! Азаматсыңар, балдар! – деди Салый.

– Силердин командаңар күчтүү турбайбы. Арканды тез эле тартып кеттиңер.

– Ошондой го.

– Эх, силердин командаңарга кошулсам болмок! – деп Адис өзүнчө кобурады.

245-көнүгүү. Текстти окуп, илептүү сүйлөмдөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

– Тигине, күрөшкө менин байкем чыкты! Көрөсүңөр го, азыр тигини көтөрүп чабат!

– Ай, бала, сүйлөбөй отур! – деди бейтааныш киши. Анын сөзүнө көңүл бурбай:

– Байке, күчтөн! Жыгып сал! – деп Медер ордунаң тура калып жатты. Бах, мына ушундай болмок! Ура! Байкем жеңди! Байкемди көрдүңөрбү? – деп ал эки жагын карады. Эл шатырата кол чаап, ага көңүл да бөлүшкөн жок. (С.Шаелдаева)

246-көнүгүү. Текстти көркөм окуп, илептүү сүйлөмдөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

– Турналар! Ээй, карагылачы, турналар учуп баратат! Султанмурат башын шарт көтөрүп ас-

манды карады. Ал чалкалап, карап туруп кыйкырды:

– Жаша-аа. Турналар!

Түшкө кирбес укмуш көргөнсүп, үчөө тенкыйкырды:

– Турналар! Турналар! Турналар!

– Эрте келген турналар жакшы жышаан! – деп ээр үстүндө артына толгоно берип кыйкырды ал Анатайга.

– Түшүм болот! Түшүм мол болот!

(Ч. Айтматов)

Ата Журтуң – алтын бешигиң!

247-көнүгүү. Төмөнкү белгилерге карата үч сүйлөм түзүп жазғыла.

1. _____ = .
2. _____ = ?
3. _____ = !

СҮЙЛӨМДҮН МҰЧӨЛӨРҮ

Сүйлөмдүн негизин түзгөн ээ менен баяндооч сүйлөмдүн баш мұчөлөрү деп аталат.

Мисалы: **Балдар ойношту. Кимдер?** – Балдар. **Эмне кылышты?** – Ойношту. Балдар – ээ, ойношту – баяндооч.

Сүйлөмдөгү ээ жана баяндоочтон башка сөздөр айкындооч мүчөлөр деп аталат. Айкындооч мүчөлөр ээ же баяндоочту жандап, аларды аныктап, толуктап, бышыктайт.

Мисалы: **Балдар** короодо топ ойношту. Айкындооч мүчөлөр: короодо, топ. **Кайсы жерде?** – Короодо. **Эмнени?** – Топту. Короодо – бышыктооч, топ – толуктооч.

СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮ.

СҮЙЛӨМДҮН ЭЭСИ

Сүйлөмдө ойдун негизин ээлеп турган сөз ээ деп аталат. Ээ сүйлөмдүн баш мүчөсү саналат. Ал атооч жөндөмөдө турат. Сүйлөм ичинде **ким?** **эмне?** **кимдер?** **эмнелер?** **кимиси?** **эмнеси?** деген суроолорго жооп берет. Мисалы: **Кызгалдак ачылды.** **Эмне ачылды?**

Ээ түз сызық (—) менен белгиленет.

248-көнүгүү. Сүйлөмдөрду окуп, дептериңерге жазғыла. Ээни таап, астын сыйзыла.

Жашылданган жаз келди. Айлана көгөрдү. Келгин күштар учуп келишти. Жер бетинде күрткүмүрскалар деле кыбырайт. Эл жашоо жайларын тазалады. Дыйкандар жакшы ниет менен үрөөн себишти.

Үлгү: Жашылданган жаз келди.

249-көнүгүү. Чекиттердин ордуна ылайык келген, ээ боло алуучу сөздөрдү коюп, көчүрүп жазгыла. Ээнин астын сызгыла.

... сабак даярдашты. ... кино көрүп отурат. ... тамак жасап жатат. ... бий ийримине катышты. ... бардык сабактан эң жакшы окыйт. ... келди. ... батасын берди. ... уйкусурап ыйлады.

Үлгү: Окуучулар сабак даярдашты.

Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет.

250-көнүгүү. Макалдарды окуп, түшүнүгүңөрдү айтып бергиле. Көчүрүп жазып, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн астын сызгыла. Жалаң баш мүчөлөрдөн турган макал кайсы?

1. Жол кадырын жолоочу билет.
2. Ач кадырын ток билбейт.
3. Дос табышат, душман чабышат.

251-көнүгүү. Төмөнкү текстти көчүрүп жазгыла. Тексте канча сүйлөм бар? Сүйлөмдердөн ээни тапкыла.

Мекиян тогуз жөжө чыгарды. Ал балапандарын бакка алып кирди. Мекиян жерди буту менен тыткылады. Андан узун сөөлжан көрүнөт. Аны бир балапан башынан, экинчиси аягынан тиштеп тарта баштады. Аларды көрүп энесинин ачуусу келди. Ал эки жөжөнүн оозунан сөөлжанды жулуп алды да, бөлүп-бөлүп бала-

пандарына тең чачып салды. Ошентип жәжөлөр бөлүшүп жегенге көнүп калышты.

 мекиян – тооктун ургаачысы, эне тоок.

 Эсіндерде болсун, сүйлөмдүн әэси зат атооч, ат атооч, сын атооч, сан атооч ж.б. сөз түркүмдөрүнөн да болушу мүмкүн.

252-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, ээ кайсы сөз түркүмүнөн экенин айтқыла. Көчүрүп жазып, әэниң астын сыйзыла.

1. Билимсиз уят болот.
2. Ал китеңканага барды.
3. Бирөө чакырды.
4. Алтоо келишти.
5. Адам жаңылат.
6. Биз хор ырдадык.
7. Тынчтықбек музыка укканды жакшы көрөт.
8. Сен комуз черткенди үйрөндүн.

Зээндүү сүйүнтөт, көжир күйүнтөт.

 253-көнүгүү. Ырды окугула. Анда канча сүйлөм бар? Көчүрүп жазып, әэниң астын сыйзыла. Ээлер кайсы сөз түркүмүнөн түзүлгөн?

Атам быйыл жазында,
Күн карама айдады.
Качан өсөт дегиче,
Кирип келди жай дагы.

Карайм эми суктана,
Талаа жакты эртепел.
Көз кайкыған талаада,
Сапсары гүл сенселет.

(A. Мисиров)

СҮЙЛӨМДҮН БАЯНДООЧУ

Баяндооч – сүйлөмдүн баш мүчөсү, ал ээниң кыймыл-аракетин жана ал-абалын билдириет. Баяндооч эмне кылды? эмне кылып жатат? эмне кылат? ким? эмне? канда? ж.б. суроолорго жооп берет.

Баяндооч кош сызык (==) менен белгиленет.

Мисалы: Өзбекстанда түрдүү улуттагы элдер **жашайт**. Алтынай кат **жазды**.

254-көнүгүү. Жомокту окугула. Анда канча сүйлөм бар? Сүйлөмдөрдүн ээ жана баяндоочторун таап, астын сызғыла.

Корозбек: – «Аптапайым менин үнүмдү угуп ойгонот» – деп ойлойт эле. Бир күнү короз сайга жыгылып түшүптур.

Өрдөк жана анын балдары корозду куткарышыптыр. Байкуш корозго катуу суук өттү. Бир канча күн жууркан-төшөк төшөнүп, ооруп жатып калды. Бир күнү эртең менен уйкудан ойгонуп, терезеден караптыр. Аптапайым нурлары менен ааламды жаркыратып турганын көрүптур. Короз таң калыптыр... (**Жомоктон**)

255-көнүгүү. Берилген ээ жана баяндоочтордон сүйлөм түзгүлө. Ээ менен баяндоочтордун тийиштүү белгилери менен астын сызғыла.

Карыялар

ыргалды

Ата-энелер	бийледи
Гулида	кенешишти
Жаныбек	тартипке чакырышты
Гүл	ырдады

Үлгү: *Карыялар баланы тартипке чакырышты.*

256-көнүгүү. Макалдарды окуп, мазмунун сүйлөп бергиле. Сүйлөмдөрдөн ээ менен баяндоочту таап, астын сыйзыла.

1. Коркок түштөн чочуйт,
Жалкоо иштен чочуйт.
2. Өсүмдүк жарыкка умтулат,
Эл тынчтыкка кол сунат.

Дос сыртындан мактайт, душман көзүнчө мактайт.

 257-көнүгүү. Төмөнкү баяндоочторду катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Сайрап жатат, ойношту, күлүштү, көрүштү, эсептеди, бакты, таң калды.

258-көнүгүү. Ырды окуп, мазмунун сүйлөп бергиле. Дептеринерге көчүрүп жазғыла. Ыр канча сүйлөмдөн турат? Ээ жана баяндоочтордун астын сыйзыла.

Асан жүрөт эшикте,
Отун жарып, кийирип.
Үсөн үйдө олтурат:
— Үшүдүм, — деп кийинип.

Асан, Үсөн – экөө тен,
Бир эле үйдүн баласы.
Бири жалкоо, бири элпек,
Айырмасын карачы!

(Б. Асаналиев)

259-көнүгүү. Текстти окуп, тема койгула. Текстте канча сүйлөм бар? Сүйлөмдөрдүн ээ жана баяндоочторун таап, астын сызгыла.

Нооруз келди. Нооруз – элдик майрам. Нооруз күн-түн теңелген чакта белгиленет.

Нооруз күнү таарынган адамдар бири-бирлеринен кечирим сурашкан. Энелер үйдү арча менен аластап, желдетишет. Кыз-келиндер үй ичин тазалап, жыйнаштырышат. Буудайдын көгү чыгат. Сүмөлөк бышырылат.

260-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула. Алардын ээ жана баяндоочун таап, астын сызгыла.

1. Θзбекстандын борбору – Ташкент. 2. Мекен – киндик кан тамган жер. 3. Тынчтык – чоң бакыт. 4. Жашоонун күл азығы – нан. 5. Θмүрдүн кубанычы – эмгек.

👉 Жогорку сүйлөмдөрдөн кандай өзгөчөлүктү байкадыңар? Бул сүйлөмдөрдө ээ да, баяндооч да атооч жөндөмөдө турат. Мындай учурларда баш мүчөлөрдүн ортосуна сыйыкча коюлат.

**Жакшы окуучу – баарына үлгү,
Жаман окуучу – баарына құлқұ.**

261-көнүгүү. Төмөнкү макалдарды окуп, маанисин түшүндүргүлө. Ээ жана баяндоочторду таап, астын сызгыла.

- Суу атасы – булак, сөз атасы – кулак.
- Эл ичи – өнөр кенчи.
- Жер – казына, суу – өмүр.
- Тилдин кулпусу – тиш.
- Ырыс алды – ынтымак.
- Акыл тозбос – тон, билим – түгөнбөс кен.

СҮЙЛӨМДҮН АЙҚЫНДООЧ МҰЧӨЛӨРҮ. АНЫКТООЧ

Аныктооч сүйлөмдө заттың сын-сапатын, санын ж.б. белгилерин билдиret. Ал кимдин? эмненин? кандай? кайсы? канча? нечен? канчанчы? неченчи? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Анара **кызыл** жоолук салынды. **Эки** китеп сатып алдым. Аныктоочтор: **кызыл** (кандай?), **эки** (канча?). Аныктооч толкун сызық менен (~~~) белгиленет.

262-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, баш мұчөлөрдүн жана аныктоочтун астын сыйзыла.

- Күн алтын нурун булуттарга чачыратты.
- Бийик имараттар курулду.
- Кооз шаарлар көбөйдү.
- Сары гүлдөр желге ыргалды.
- Тартиптүү окуучулар тапшырманы так аткарышты.
- Биз гүлзарды аралап, кооз гүлдөрдү тердик.

263-көнүгүү. Суроолорго жооп берүүчүү сөздөрдү таап, сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Мааниси жагынан аныктооч кайсы сөз менен байланышканын көрсөткүлө.

Биз (канчанчы?) күнү музейге бардык. (Кандай?) жалбырактардан Күндүн көзү көрүнбөйт. (Эмненин) үнү угулат. (Кандай) аба беттен сылап эркелетти.

**Жакшы адам таап сүйлөйт,
Жаман адам каап сүйлөйт.**

 264-көнүгүү. Төмөнкү сөз айкаштарынын ар бирине бирден сүйлөм түзүп, аныктоочторду тапкыла.

Төртүнчү күнү, муздак суу, он беш дептер, кызыл алма, биздин айыл, кенен көчө, таза аба, ак булут, Айдын нуру.

ТОЛУКТООЧ

Толуктооч кыймыл-аракет багытталган заттын атын билдириет. Толуктооч кимге? эмнеге? кимди? эмнени? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден? ким менен? эмне менен? ким жөнүндө? эмне жөнүндө? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Мен бул **кители** Айжандан алдым. Толуктооч: кители (эмнени?), Айжандан (кимден?).

Толуктооч үзүк сыйык (— — —) менен белгиленет.

265-көнүгүү. Көчүрүп жазып, толуктоочтун астын сызгыла.

1. Жерди Күн жылтыт, жүрөктү достук жылтыт. 2. Кенешти ақылдуулардан сура. 3. Жакшы адам әмгеги менен элге көрүнөт. 4. Эгизден төл өсөт, әмгектен эр өсөт. 5. Бузганды үйрөнбө, түзгөндү үйрөн. 6. Отту козгосо өчөт, коңшуну козгосо көчөт.

266-көнүгүү. Суроолорго жооп берүүчү сөздөрдү таап, сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Толуктоочтордун астын сызгыла.

1. (Эмнеден?) мол түшүм алынды. 2. (Кимди?) биринчи жолу көрдүк. 3. Сабырдуулук (эмнени?) жеңет. 4. (Кимдерге) сыйлыктар берилди. 5. Мелис (эмнени?) көп окуйт. (Кимге?) айтсаң билет. (Эмнени?) жаккан билет, (эмнени?) баккан билет.

**Билимди элден изде,
Алтынды жерден изде.**

267-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү толуктоочтун маанисинде колдонуп, сүйлөмдөр түзгүлө.

Кесип жөнүндө, ат менен, Гүлчырайга, театрды, бизде, сенде, багбанчылыкты, көчөт жөнүндө, оюндарга, калемимди.

БЫШЫКТООЧ

Бышыктооч кыймыл-аракеттин ар түрдүү белгисин билдириет. Бышыктооч кайда? кайдан? кандай? качан? кантип? канча? эмне үчүн? эмне максат менен? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Дамас чукул бурулду. **Бүгүн** окуучулардын ата-энелери келиши. Бышыктоочтор: чукул (**кандай?**), бүгүн (**качан?**). Бышыктооч чекиттүү сыйыкча мөнен (...) белгиленет.

268-көнүгүү. Көчүрүп жазып, бышыктоочтун астын сыйыла.

1. Матрайым карыя жакшы сүйлөдү. 2. Роза шаарда жашайт. 3. Биздин айылдаштар эртең келишет. 4. Ошондон бери көп жылдар өттү. 5. Биз тез-тез көрүшүп турабыз.

269-көнүгүү. Суроолорго жооп берүүчү сөздөрдү таап, сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Бышыктоочтордун астын сыйыла.

1. (Качан?) Чолпон жылдызы жаркырап көрүнөт. 2. Мырзагүл мектепте (кандай?) окуйт. 3. Асан мектепке (качан?) келди. 4. Айнагүл (кайдан?) чуркап чыкты.

**Алтын жерде калбайт,
Жакшы жолдо калбайт.**

270-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү бышыктоочтуң маанисинде колдонуп, сүйлөмдөр түзгүлө.

Мектептен, тез-тез, ар убак, кыргызча, кечкисин, айылдан, бөлмөдө.

БИР ӨҢЧЕЙ МҮЧӨЛҮҮ СҮЙЛӨМ

Сүйлөмдө бирдей суроого жооп берип турган бир нече ээ, баяндооч жана айкындооч сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү деп аталат. Бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына үтүр (,) белгиси коюлат.

Мисалы: Жасурбек, Алибек келди. Өрүктүн, алманын, жүзүмдүн көчөттөрү өсүп калды. Арзыкан окуду, жазды.

271-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, көчүрүп жазгыла. Кимдер? деген суроого жооп берген сөздөрдү тапкыла.

1. Сагымбай, Жаңыбай, Шапак, Саякбай элибиздин көрүнүктүү манасчылары болгон.

2. Ар бир адам жерди, сууну, кен байлыктарды, электр энергиясын сарамжалдуу пайдаланышы керек.

3. Пахта эгилди, өндү, чабылды, ачылды, терилди.

Демек, жогоруда бир эле сүйлөмдө бир нече ээ, же баяндоочтор, же айкындоочтор катышып, алар бир гана суроого жооп берип турат. Булар – сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү.

272-көнүгүү. Текстти окуп, көчүрүп жазыла. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн аныктап, алардын астын сыйзыла.

Булбул уясынан учуп чыкты. Айланада ак, сары, кызыл гүлдөр ачылып жатканын көрдү. Кубулжуган, мукамдуу, жагымдуу, уккулуктуу үн менен сайрай баштады. (*Рауф Талып*)

273-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, көчүрүп жазыла. Сүйлөмдөрдүн кайсы мүчөлөрү бир өңчөй мүчөлөр болду? Астын сыйзып, белгилегиле.

1. Багыбызга алма, алча, өрүк өндүү мөмөлүү дарактарды отургудук. 2. Күн, аба, тунук суу – биздин эң жакын досторубуз. 3. Күн – жарык берет, ысытат. 4. Булбул, торгой – сайроочу күштар.

Тилден бал да тамат, уу да тамат.

274-көнүгүү. Үрдү окуп, көчүрүп жазыла. Үрдан сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн таап, астын сыйзыла.

Күн күркүрөп, чарт этип,
Чагылганын жандырат.
Мөндүр көктөн төгүлүп,
Даракты урат, тамды урат.
Чылапчынга тил кирди,
Бир калыпта калдырап.

Аздан кийин басылып,
Асман күлөт, көк күлөт.

Алтыдагы бөбөгүм,
Конфет жаады деп жүрөт.
Кой дегенге болобу,
Кочуш-кочуш жеп жүрөт.

(Ж. Бекниязов)

БИР ӨҢЧЕЙ МҮЧӨЛӨРДҮН ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

Байламтасыз байланышкан бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына үтүр коюлат.

Мисалы: Кыздар **кызыл**, **көк**, **сары** гүлдөрдү теришти.

Бир өңчөй мүчөлөр **да** байламтасы аркылуу байланышса, үтүр байламтадан кийин коюлат.

Мисалы: Сен **улууга да**, **кичүүгө да** сылык мамиледе бол.

Бир өңчөй мүчөлөр **жана**, **менен** байламталары аркылуу байланышса үтүр коюлбайт.

Мисалы: **Айпери менен Айнурат** келди.

275-көнүгүү. Текстти окугула. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү таап, аларга коюлган тыныш белгиге көнүл бургула.

Карагайлар жазда, күздө, кышта дайым жашыл, дайым көркүү зыңгырап турат. Аларды көргөндө жаратылыштын эч түгөнгүс берекесин сеземин. Чытырман токайдогу тамырлуу, жашыл бүчүрлүү алп карагай көгүлтүр асманга созулат.

Ал эч картайбай, эч куурабай, жашыл көркүн күлпүнтуп, кылымдан кылымга өтүп шуулдап, зыңгырап, менменсип турат. Карагайлар көп жыл жашайт.

276-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, бир өнчөй мүчөлөрдүн тыныш белгилерин койгула.

1. Кызыл көк ак сары гүлдөр тукабага саялыган саймадай көрүндү. 2. Күкүк өтө ысыкты да өтө суукту да сүйбөйт. 3. Күкүк сайрап турган бак жагымдуу жана кереметтүү сезилет.

277-көнүгүү. Төмөнкү ырды окуп, дептериңерге көчүрүп жазууга аракеттенгиле. Ырдан бир өнчөй мүчөлөрдү таап, тыныш белгилерин койгула.

Тал терегим теңселет
Жазғы желге эркелеп
Жийде алчам дагы бар
Саны сегиз түп келет

(Б. Сарногоев)

Билим издеген өсөт, бүлүк издеген өчөт.

бүлүк – чыр-чатақ, чаң-тополоң.

278-көнүгүү. Бир өнчөй мүчөлүү сүйлөмдөр түзүп, тыныш белгилерин койгула. Алардын айрымдарына **да**, **жана** байламталарын да пайдалангыла.

КАРАТМА СӨЗ

Ойдун кимге арналгандыгын билдируүчү же чакыруу иретинде айтылган сөз каратма сөз деп аталат.

Мисалы: **Айнаш**, китебинди оку. Сүйлөмдөгү каратма сөз – **Айнаш**.

279-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, көчүрүп жазгыла. Каратма сөздөрдүн астын сыйзыла.

1. Окуучулар, китепти сүйгүлө. 2. Таалай, китепсиз билимдүү, маданияттуу адам болуу мүмкүн эмес. 3. Балдар, китепти окуп, билимиңерди байыткыла.

280-көнүгүү. Ырдан үзүндүнү окуп, андан каратма сөздөрдү тапкыла.

Каяша сүйлөп, сөз кайрып,
Турбагыла, балдар ай.
Шоктук кылышпир бирөөнү,
Урбагыла, балдар ай. (*T. Молдо*)

281-көнүгүү. Текстти окуп, андан каратма сөз катышкан сүйлөмдөрдү таап, дөптериңерге жазгыла.

- Чоң энө, ким менен сүйлөшүп жатасыз?
- Көзүм менен, чүрпөм.
- Көзүңүз менен кантип сүйлөшөсүз?
- Ушинтип эле. «Баягы көзүм, кайдасың? Сага эмне болду?» – дейм.
- Анда ал эмне дейт!

- Эмне десин? «Чарчадым, карыдым», – дейт.
- Барагой, чырагым, ойнойгой, – Чоң энеси жалбара сүйлөдү. Бермет аны аяп кетти. Мойнунан кучактады.
Тыштан Анардын үнү жаңырды:
– Бермет, тез! Кел!

(А. Нааматов)

Талап – табылбас канат.

282-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Керектүү каратма сөздү коюп жазыла.

- _____, Фархад өтө коркок экен, – деди Рустам.
– Эмнеге, эмне кылды? – деп сурады апасы.
– Айылыбыздын багындагы алмадан алмакчы болдук эле. Фархад кароол көрүп калат деп, үйүнө кетти.
– _____, Фархад баарыңардан зор экен, – деди апасы. (М. Хамидова)

КАРАТМА СӨЗ КАТЫШКАН СҮЙЛӨМДӨРДӨ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРДИН КОЮЛУШУ

❖ | Каратма сөз сүйлөмдүн башында келсө, каратма сөздөн кийин үтүр коюлат.

283-көнүгүү. Төмөнкү каратма сөздүү сүйлөмдөрдү дептериңерге көчүрүп жазыла. Каратма сөздөр сүйлөмдүн кайсы жеринде келди? Аларга кандай тыныш белги коюлган?

1. Гүлзат, сен сабагыңды даярдадыңбы?
2. Балдар, өз айылыңардагы карыяларды дайыма урматтагыла, аларга көмөктөшкүлө.
3. Окуучулар, бүгүн силер менен жакшылық жөнүндө сүйлөшөбүз.
4. Балам! Сенин ийгилигىңе кубандым!

 Эсиңерде болсун, жогорку сүйлөмдөрдөн көрдүңөр. Каратма сөз сүйлөмдүн башында келсе, андан кийин үтүр (,), эгер күчтүү сезим менен айттылса, илеп (!) белгиси коюлат.

 Каратма сөз сүйлөмдүн ортосунда келсе, каратма сөздүн эки жагына үтүр коюлат.

284-көнүгүү. Каратма сөздүү сүйлөмдөрдү окугула. Каратма сөздөр сүйлөмдүн ортосунда келген учурда аларга тыныш белги кандай коюлду? Дептериңерге жазыла.

1. Барсыңбы, Айхан, сени күтүп калдык.
2. Шашпа, балам, чай ичпей кетпе.
3. Мунуңар, балдар, жакшы демилге болду.
4. Гүл өстүрүү, кыздар, оной иш эмес, бирок аракет кылсаңар орундај аласыңар.

Каратма сөз сүйлөмдүн ортосунда келсе, анын эки жагына үтүр (,) белгиси коюлат.

Каратма сөз сүйлөмдүн аяғында келсе, өзүнөн мурун үтүр (,), күчтүү сезим менен айтылса, аяғына илеп (!) белгиси коюлат.

285-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Тыныш белгилеринин коюлушуна көңүл бургула.

1. Нандын күкүмү да нан, балам. 2. Бирөөнүн көөнүн оорутпагыла, балдар. 3. Ушундай өлкөдө туулганымдан бактылуумун, Мекеним! 4. Алтын топурагындан айланайын, Ата Журт!

Каратма сөз сүйлөмдүн аяғында келсе, андан мурун үтүр (,), эгер күчтүү сезим менен айтылса, илеп (!) белгиси коюлат.

286-көнүгүү. Каратма сөз катышкан сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилеринин коюлушуна көңүл бургула. Көчүрүп жазып, каратма сөздөрдүн астын сыйзыла.

- Жаңыл, сен мектепте кайсы ийримге катышып жатасың?
- Мен «Көркөм окуунун сырлары» деген ийримге катышып жатам, апа.
- Ал ийрим сага жактыбы?

– Билесизби, апа, бул ийримге катышып, туура кылыштырмын. Азыр көркөм окууну үйрөндүм. Өтө көп ырлар, монологдор жаттадым.

– Айланайын, кызым! Эң жакшы болгон турбайбы!

ПУНКТУАЦИЯ

ПУНКТУАЦИЯ – ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР ЖӘНҮНДӘГУ ИЛИМ

Сүйлөмгө тыныш белгилерин коюунун әрежелерин пунктуация илими үйрөтөт.

Сүйлөмдөрдө чекит (.), үтүр (,), суроо (?), илеп (!), кош чекит (:), кашаа (), тырмакча («»), сызықча (–), дефис (-) өндүү тыныш белгилери колдонулат.

ЧЕКИТ, ҮТҮР, СУРОО ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИНИН КОЛДОНУЛУШУ

287-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдө коюлган тыныш белгилерге көңүл бургула.

Жай айы улам жакындашууда. Айлана өзгөрүлгөн. Асман чайыттай ачык. Күндүн нуру ааламга төгүлдү. Жер бети жапжашыл түскө кирген. Күндөр ысык болууда. Гүлдөр тегиз ачылган. Мал-кайлор чөпкө тоюуда. Күн сайын өлкөбүз өнүп өсүүдө.

чайыттай – тунук, таза, абдан ачык.

Жогорку сүйлөмдөр кандай сүйлөмдөр? Аларга кандай тыныш белги коюлду? **Жай сүйлөмдүн аягына чекит (.) тыныш белгиси коюлат.**

288-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, дептериңерге көчүрүп жазгыла. Булар кандай сүйлөмдөр? Аларда кайсы тыныш белгиси колдонулганына көнүл бургула.

Ата конушту, туулган жерди мекен дейбиз. Силер да, мен да мекенибизди сүйөбүз. Жакында, алыста, кайда, кайсы жерде жүрсөк да киндик кан тамган жерди ойлоп, эстеп турабыз. Балдар, тарбиялуу инсан мекенди, мекен-дештерди, улууларды, ата-энени урматтайт, сыйлайт. Келгиле, балдар, адамдарды сыйлай билели, аларга көнүл буралы.

 Жогорку тексттин сүйлөмдөрүнө көнүл бурдуңар. Демек, бир өңчөй мүчөлүү жана каратма сөздөр катышкан сүйлөмдөргө үтүр (,) тыныш белгиси коюлат.

289-көнүгүү. «Бөбөктөрдүн суроосу» деген ырды окугуда. Бөбөктөрдүн суроосуна силер кандай жооп бересиндер? Ырда колдонулган тыныш белгилерге көнүл бургула.

Күндүн барбы түнөгү?
Күрттүн барбы жүрөгү?
Кубанганда бизчилеп,
Күчүктөр да күлөбү?

(Тураг Кожомбердиев)

 Суроолуу сүйлөмдүн аягына суроо (?) тыныш белгиси коюлат.

Илим – өнөр булагы, өнөр – өмүр чырагы.

290-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула. Айтылыш максатына карай алар кандай сүйлөмдөр? Дептериңерге көчүрүп жазғыла. Тыныш белгилерине көңүл бургула.

- Жумулган көз менен эмнени көрүгө болот?
- Жумулган көз менен түштү көрүгө болот.
- Кайсы суроого «Ооба» деп жооп бере албайсың?
- Уктадыңбы? – деген суроого «Ооба» деп жооп бере албайм.

(«Курдаш» журналынан)

ИЛЕП ЖАНА КОШ ЧЕКИТ, КАШАА ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИНИН КОЛДОНУЛУШУ

291-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, көчүрүп жазғыла. Алар кандай сүйлөмдөр? Тыныш белгилердин коюлушуна көңүл бургула.

1. Талааларында эгини, жер-жемиши, мөмөлөрү токчуулуктан кабар берген бейпил, Ата Журтум!
2. Мекенди көркүнө чыгарып жашарткан, тынчтықта, ынтымакта жашап жаткан, элим!
3. Окуучулар, касиеттүү карыяларды сыйлап, ийиле салам айткан ата-бабаларыбыздын салтын унупайлыш!

Илептүү сүйлөмдүн аягына илеп (!) тыныш белгиси коюлат.

292-көнүгүү. Текстти окуп, аларда коюлган тыныш белгилерге көнүл бургула.

Апенди бир жолдошу чуркап келип, күйүккөн демин араң басып:

— Тетиги иттен коркуп, жүрөгүм түшүп калды! — дейт.

Апенди анда камырабай:

— Андан кам санаба, азыр жүрөгүндү алып келип берем, — дептир.

293-көнүгүү. Сүйлөмдөрду окугула. Аларда коюлган тыныш белгилерге көнүл буруп, көчүрүп жазгыла.

Класстагылардан үчөө: Адыл, Ақылбек, Бермет сабактан беш баа алышты. Залдагылардын баары: ата-энелер, мугалимдер, окуучулар Исабек агадын сөзүн алкыштай кол чабышты.

 Жогорку сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилерди байкадыңарбы? Кош чекит кайсы мезгилде коюлат? Демек, эгер бир өңчөй мүчөлөрдөн мурда жалпылагыч сөз келсе, жалпылагыч сөздөн кийин же тике сөздөн мурда айтылган төл сөздөн кийин кош чекит (:) коюлат.

Экинчи эне – мугалим.

 294-көнүгүү. Сүйлөмдөрду окугула. Аларда коюлган тыныш белгилерге көнүл бургула.

1. Асан кайғы (XIII–XIV кылымдарда жашаган акын) керемет боорукер болгон. 2. Толубай (илгери Толубай деген сынчы болгон) өтө ойчул, өтө кыраакы адам болгон.

Сүйлөмдөгү айрым сөздүн маанисин тактоо, толуктоо зарылчылыгы болгондо, ошол сөздөн кийин кашаанын ичине түшүнүк берилип кетет. Мындай учурда **кашаа () тыныш белгиси** колдонулат.

ТЫРМАКЧА, СЫЗЫКЧА ЖАНА ДЕФИС ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИНИН КОЛДОНУЛУШУ

295-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Аларда коюлган тыныш белгилерге көнүл буруп, көчүрүп жазғыла.

1. «Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол» – деген эл.
2. «Жел жетпеген Женижок, айтышаарга теңи жок» – деп, эл бекеринен айтпаган, Женижок күчтүү акын болгон. 3. «Акылдуунун сөзү – кыска, айта салса – нуска» – деген макал бар. Мугалимибиз классыбыздагы айрым «тартиптүү окуучуларга» насыят айтты.

Жогорку көнүгүүдө күбө болгонуңардай, **тырмакча («») тыныш белгиси** тике жана каймана сөздөргө коюлат.

296-көнүгүү. Текстти окуп, аларда коюлган тыныш белгилерге көнүл бургула.

Жолдо ыйлап турган баладан өтүп бара жаткан киши суралтыр:

- Эмне ыйлап жатасың?
- Апам берген миң сомумду жоготуп койдум.
- Үйлабагын. Ме, мына бул миң сомду алғын.

Бала миң сомду алды да, андан бетер озондоп ыйлай баштады. Таң калган киши кайра суралды:

- Эмне ыйлап жатасың? Жоготкон миң сомуңдун ордуна мен миң сом бербединби?
- Эгерде мурдагы миң сомду жоготпогондо, азыр эки миң сом болот эле да! – деп дагы ыйлап кирди.

297-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Аларда коюлган тыныш белгилерге көңүл буруп, көчүрүп жазыла.

1. Нурислам Гүлназадан суралды:

- Кыргыздын музыкалық аспаптарынан кайсыларды билесин?
- Комуз, ооз комуз, кыл кыяк, керней, сурнай, чоор өндүү музыкалық аспаптарын билем, – деп жооп берди Гүлназа.

2. Мекенди көздүн карегиндей сактоо – атуулдук парзыбыз.

3. Жергебизди жашылдандыруу ишине ынтымактуу калктын улуу-кичүүсү бирдей катышты. Жол жээгинде кызыл-тазыл гүлдөр ачылды. Өлкөбүздөгү жаңы курулган бийик-бийик имараттарды көрүп кубанабыз.

Ооба, сызықча (–) тыныш белгиси диалогдордо, баш мүчөлөрдүн ортосунда коюлат. Ал әми дефис (–) тыныш белгисин кош сөздөрдүн ортосуна, мүчөлөрдү жалгыз жазганыбызда мүчөдөн мурда, сөздөрдү ташымалдаганыбызда пайдаланаңыз.

ЖЫЛ БОЮНЧА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

298-көнүгүү. Үңгу түрүндөгү сөз кайсы?

Алмалар, алма, алмага, алманы, алмада, алмазар.

299-көнүгүү. Сөз жасоочу мүчө уланган сөздү тапкыла.

Окуу, окууга, окууну, окууда, окуучу.

300-көнүгүү. Сөз өзгөртүүчү мүчө уланган сөз кайсы?

Чайканы, чайга, чайканачы, чайнек.

301-көнүгүү. Үңгулаш сөздөрдү көрсөткүлө.

Коён, мышык, түлкү; айыл, көчө, аянтча; алма, өрүк, шабдаалы; эне, энеге, энелер.

302-көнүгүү. Зат атооч сөздөрдү көрсөткүлө.

Сары, жашыл, узун, кыска, отуз, жыйырма, быйыл, былтыр, суу, кол, ата, апа.

303-көнүгүү. Төмөнкү зат атоочтордун кайсылары энчилүү зат атоочтор?

Таш, көл, үй, короо, Алтынай, жалбырак, дарак, терек, Дүйшөн, Жамийла, «Ак кеме» повести.

304-көнүгүү. Төмөнкү зат атоочтордун кайсылары жалпы зат атоочтор?

Айсулуу, дарыя, Динара, Орозгүл, шаар, Медет, Мелис, музей, Алмаз, театр, кино.

305-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн арасынан жеңе жана көп маанилүү сөздөрдү таап, ажыратып жазғыла жана аларга сүйлөм түзгүлө.

Адам, тумшук, кол, китеп, шаар, туяқ, жамгыр, тұлқы, мектеп, бала.

306-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн арасынан синоним, антоним, омоним сөздөрдү таап, аларды өз-өзүнчө бөлүп жазғыла.

Ақылдуу – эстүү, ат (зат атооч) – ат (этиш), аз – көп, киши – адам, ак (сын атооч) – ак (этиш), өйдө – төмөн, мықты – сонун, жаш (сын атооч) – жаш (зат атооч), кооз – сулупп – көркөм, чоң – кичине.

Табышмактардын жандырмагы

1. Ат (14-бет)
2. Күн (14-бет)
3. Комуз (23-бет)
4. Жөргөмүш (36-бет)
5. Үкү (56-бет)
6. Туз (56-бет)
7. Китең (59-бет)
8. Булут (63-бет)
9. Тамга, кагаз, калем, сөз (63-бет)
10. Пияз (73-бет)
11. Чоку (73-бет)
12. Чот (77-бет)
13. Жаңырық (86 беттер)
14. Телефон (87-бет),
15. Эрин (104-бет)
16. Тиш (104-бет)
17. Чач (104-бет)
18. Мышиктын көзү (104-бет)
19. Кулпу, ачкыч (104-бет)
20. Шар (108-бет)

Билимиңерди текшерип көргүлө

1. Лексика деп әмнени айтабыз?

а) сөздөр,
макалдар

б) бөтөн
сөз, төл
сөз

в) учкул
сөздөр,
жаңылмачтар

г) тилдеги
сөздөрдүн
курамы, жалпы
жыйындысы

2. Дайыма тике мааниде айтылуучу сөздөрдү тапкыла.

- а) түмшук, кол б) жүз, боор в) суу, аба

г) адам

, китеп

3. Төмөнкү заттардын атын атап, антонимдерди көрсөткүлө.

а)

б)

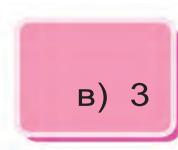
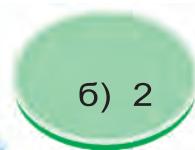
в)

г)

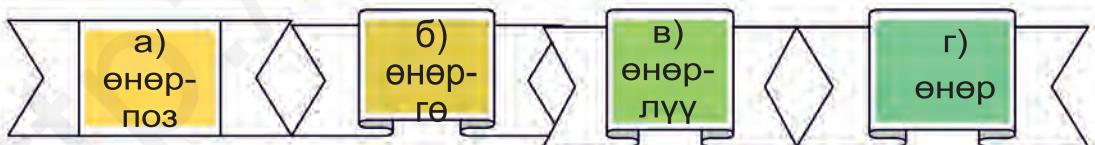
4. Омоним сөздөрдү тапкыла: 1. Кар жаады, кар ойношту. 2. Жаз келди, дептерге жаз. 3. Күз келди, алтын күз. 4. Кыш аяктап, карлар эриди.

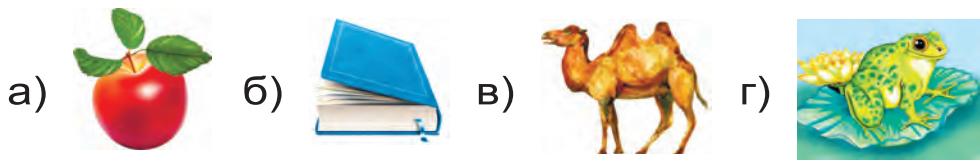
5. Уңгу түрүндөгү сөз кайсы ?

6. Сөз өзгөртүүчү мүчө уланган сөз кайсы?

7. -лар мүчөсү төмөнкү заттардын кайсы бириң атаганда, анын башкы тыбышы каткалаң болот?

8. -да мүчөсү кайсы сөзгө уланганда анын башкы тыбышы өзгөрбөйт?

а)	шаар
б)	баш
в)	бак
г)	улак

9. Сөз өзгөртүүчү мүчө кайсы?

- а) - гак б) - лар в) - ча г) - стан

10. Сөз жасоочу мүчөнү тапкыла.

- а) -кеч б) -ны в) -ке г) -да

11. Зат атооч сөздү көрсөт.

а) кызыл	б) окуучу
в)	г) качуу

12. Татаал зат атооч сөздү тап.

а) кол

б) колкап

в) колго

г) гүл

13. Кайсы сөз чыгыш жөндөмөсүндө туура жөндөлгөн?

а)	танктан
б)	танкадан
в)	танкыдан
г)	танкытан

14. Сын атооч сөз кайсы?

а) көпөлөк

б) жакшы

в) беш

г) шүдүрүм

15. Сын атоочтун суроосу кайсы?

а)	эмне?
б)	кандай?
в)	канча?
г)	каерде?

16. Катыштык сын атооч кайсы?

а) сары

б) узун

в) суусуз

г) жашыл

17.

Күчөтмө сын атооч сөздү көрсөт?

а) күрөн

б) көпкөк

в) көгүрөөк

г) көгүш

18. Чөп деген сөзгө кайсы мүчөнү улап, жаңы сын атооч сөз жасайсың?

а) - кө

б) - тө

в) - дай

г) - төй

19.

Бал кандай болот?

а) кычкыл

б) таттуу

в) ачуу

г) туздуу

20. Иреттик санды тапкыла.

а) 7 + өө

б) 3 -

в) 10 +

дой

г) 8

21. Эсептик санды тапкыла.

- а) төртүнчү, б) беш в) үч г) жыйырма

22. Сан атооч сөздөр заттын әмнесин билдирет?

- а) өң-тұсту

- б) атын

- в) санын

- г) даамын

23.

Ат атооч сөздү тапкыла.

- а) семиз

- б) сиз

- в) жүз

- г) шарлар

МАЗМУНУ

I ЧЕЙРЕК ЛЕКСИКА

Лексика – сөздөрдүн мааниси жөнүндөгү илим	4
Сөздөрдүн тике жана өтмө мааниси.....	6
Синонимдер	8
Антонимдер	10
Омонимдер.....	11
Сөздүктөр жөнүндө түшүнүк	14

ГРАММАТИКА

Сөз жана сөздүн курамы	18
Үңгү жана мүчө	20
Үңгулаш сөздөр.....	23
Аткарған милдетине карай уңгунун түрлөрү	24
Сөз жасоочу (куранды) мүчөлөр	26
Сөз өзгөртүүчү (уланды) мүчөлөр	28
Сүйлөмдүн ичиндеги сөздөрдү байланыштырууда мүчөлөрдүн ролу	30
Сөз түркүмдөрү.....	33
Зат атооч	35
Энчилүү жана жалпы зат атоочтор	37
Зат атоочтордун жекелик жана көптүк сандарда колдонулушу	40
Зат атоочтун жөндөлүшү.....	41

II ЧЕЙРЕК

АЯГЫ ҮНДҮҮ, ЖУМШАК ЖАНА КАТКАЛАҢ ҮНСҮЗДӨР МЕНЕН БҮТКӨН ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Аягы үндүү, жумшак жана каткалаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтордун жөндөлүшү.....	43
Аягы б, в, г, д тыбыштары менен бүткөн зат атоочтордун жөндөлүшү	45
Орус тили аркылуу кирген кээ бир сөздөрдүн жөндөлүшү	46
Жөнөкөй жана татаал зат атоочтор, алардын жазылышы, жөндөлүшү.....	48
Зат атоочтордун сүйлөмдө баш мүчөлөрдүн милдетин аткарышы.....	51
Зат атоочтордун сүйлөмдө айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарышы.....	53
Сын атооч.....	55
Катыштык сын атооч.....	57
Жөнөкөй жана татаал сын атоочтор	61
Сын атоочтун даражалары. Жай даража.....	63
Салыштырма даража.....	65
Күчөтмө даража	67
Басандатма даража.....	68
Сын атоочтордун сүйлөмдө айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарышы.....	69
Сын атоочтун жазылышы.....	71

III ЧЕЙРЕК

САН АТООЧ

Сан атооч	74
Эсептик жана иреттик сан атоочтор.....	76
Иреттик сан атоочтордун жазылышы.....	79

Сан атоочтун сүйлөмдө айкындооч	82
мүчөлөрдүн милдетин аткарышы.....	
Ат атооч	84
Жактама ат атооч	87
Жактама ат атоочтордун жөндөлүшү.....	90
Ат атоочтордун сүйлөмдө баш жана айкындооч	
мүчөлөрдүн милдетин аткарышы.....	92
Этиш	94
Этиштин чактары	98
Өткөн чак.....	100
Учур чак.....	102
Келер чак.....	104
Этиштин жакталышы жана жак, чак,	
сан боюнча өзгөрүшү	105
Этиштин сүйлөмдө аткарған милдепи	107

IV ЧЕЙРЕК СИНТАКСИС

Сүйлөм.....	110
Жай сүйлөм.....	113
Суроолуу сүйлөм	115
Буйрук сүйлөм.....	117
Илептүү сүйлөм	118.
Сүйлөмдүн мүчөлөрү	120
Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү.	
Сүйлөмдүн ээси	121
Сүйлөмдүн баяндоочу	124
Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү.	
Аныктооч.....	127
Толуктооч.....	128
Бышыктооч	130
Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөм	131
Бир өңчөй мүчөлөрдүн тыныш белгилери.....	133

Каратма сөз.....	135
Каратма сөз катышкан сүйлөмдөрдө тыныш белгилердин коюлушу	136

ПУНКТУАЦИЯ

Пунктуация – тыныш белгилер жөнүндөгү илим	140
Чекит, үтүр, суроо тыныш белгилеринин колдонулушу	140
Илеп жана кош чекит, кашаа тыныш белгилеринин колдонулушу	142
Тырмакча, сызықча жана дефис тыныш белгилеринин колдонулушу	144
Жыл боюнча өтүлгөндөрдү кайталоо	146

Темирова М.

T33 **Эне тили:** жалпы орто билим берүүчү мектептердин 4-классы үчүн
окку китеbi 3-басылыши. / М. Темирова. — Т.: «O'zbekiston», 2020. —
160 б.

ISBN 978-9943-28-342-8

УЎК 811.512.154(075)
КБК 81.2 Кир-922

O'quv nashri

M. TEMIROVA

ОНА ТІЛІ

Ta'lim qirg'iz tilida olib boriladigan umumiy o'rta ta'lim maktablarining
4-sinf o'quvchilari uchun darslik

(Qirg'iz tilida)

Uchinchi nashri

Редактору Р. Жуманазарова

Көркөм редактору Х. Кутлуков

Мукаба сүрөтчүсү Д. Мулла-Ахунов

Техн. редактору Л. Хижова

Компьютерде даярдаган Б. Душанова

Басма үй лицензиясы АI 158, 14.08.2009. 2020-жылы 12-июнда басууга
уруксат этилди. Форматы 70×90¹/₁₆. Офсеттик кагаз. Офсеттик басма.

Арип түрү «Arial». Шарттуу басма табагы 11,7.

Учёттук басма табагы 5,33. Нускасы 682. Заказ № 20-220.

«O'zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык
үйүндө басылды. 100011. Ташкент. Навай көчөсү, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

**Ижарага берилген окуу китебинин абалын
көрсөтүүчү жадыбал**

№	Окуучунун аты, фамилиясы	Окуу жылы	Окуу	Класс жетек- чисинин колу	Окуу китебинин тапшырыл- гандагы абалы	Класс жетек- чисинин колу
1.						
2.						
3.						

**Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылышынын аягында кайтарып
алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан
төмөнкү баалоо критерийлеринин негизинде толтурулат.**

Жаңы	Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилген- деги абалы
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажы- раган эмас. Бардык барактары бар, жыртылбаган, бет- теринде жазуу жана сыйыктар жок.
Канааттан- дырарлык	Мукабасы эзилген, четтери жыртылган, окуу китеби- ниң негизги бөлүктөн ажыралуу абалы бар, пайдала- нуучу тарабынан канааттандырлых даражада калы- бына келтирилген. Кээ бир беттерине сыйылган.
Канааттан- дырарлыксыз	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же бүтүндөй жок, канааттандырлыхсыз даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртыл- ган, барактары жетишсиз, чийип-боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.

Темирова М.

T33 **Эне тили:** жалпы орто билим берүүчү мектептердин 4-классы үчүн окуу китеbi 3-басылышы. / M. Темирова. — T.: «O'zbekiston», 2020. — 160 б.

ISBN 978-9943-28-342-8

УЎК 811.512.154(075)

КБК 81.2 Кир-922

O'quv nashri

M. TEMIROVA

ОНА ТІЛІ

Ta'lim qirg'iz tilida olib boriladigan umumiy o'rta ta'lim maktablarining
4-sinf o'quvchilari uchun darslik

(Qirg'iz tilida)

Uchinchi nashri

Редактору Р. Жуманазарова

Көркөм редактору Х. Кутлуков

Мукаба сүрөтчүсү Д. Мулла-Ахунов

Техн. редактору Л. Хижкова

Компьютерде даярдаган Б. Душанова

Басма үй лицензиясы АI 158, 14.08.2009. 2020-жылы 12-ионда басууга
уруксат этилди. Форматы 70×90^{1/16}. Офсеттик кагаз. Офсеттик басма.

Арип түрү «Arial». Шарттуу басма табагы 11,7.

Учёттук басма табагы 5,33. Нускасы 88. Заказ № 20-221.

«O'zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык
үйүндө басылды. 100011. Ташкент. Навайй кечөсү, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz